

концентрация и актуализация
формальный и содержательный
коммуникатор и коммуникант
формальный и структурный
литературная конструкция
лексемная словоформа
эстетические идеалы
формальный стиль
актуализация и актуализация
революционные трансформации
коммуникативная сфера
коммуникативный
картина мира
иностранность
формальный
коммуникативная
лексемный код
диалогическая
русский язык
формальный и содержательный
коммуникатор и коммуникант
формальный и структурный
литературная конструкция
лексемная словоформа
эстетические идеалы
формальный стиль
актуализация и актуализация
революционные трансформации
коммуникативная сфера
коммуникативный
картина мира
иностранность
формальный
коммуникативная
лексемный код
диалогическая
русский язык
формальный и содержательный
коммуникатор и коммуникант
формальный и структурный
литературная конструкция
лексемная словоформа
эстетические идеалы
формальный стиль
актуализация и актуализация
революционные трансформации
коммуникативная сфера
коммуникативный
картина мира
иностранность

ROSSICA OLOMUCENSIA – Vol. LIX
Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 2
Olomouc 2020

Hlavní redaktor – Editor-in-Chief – Главный редактор: prof. PhDr. Zdeněk Pechal, CSc.

Výkonný redaktor – Editor – Редактор-исполнитель:
doc. Mgr. Jitka Komendová, Ph.D.

Redakční rada – Editorial Board – Редакционный совет:
Univ.-Prof. Mag. Dr. phil. Peter Deutschmann (Salzburg)
Prof. Mikhail Epstein (Emory University, USA)
проф. Алексей Алексеевич Гиппиус, д.ф.н. (Москва)
emer. prof. PhDr. Helena Flídrová, CSc. (Olomouc)
emer. prof. dr. Ulrike Jekutsch (Greifswald)
проф. Валерий Михайлович Мокиенко, д.ф.н. (Санкт-Петербург)
prof. PhDr. Zdeněk Pechal, CSc. (Olomouc)
prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc. (Brno)
prof. PhDr. Jana Sokolová, CSc. (Nitra)
prof. PhDr. Zdeňka Trösterová, CSc. (Ústí nad Labem)
проф. Алла Владимировна Злочевская, д.ф.н. (Москва)

Adresa redakce – Contact Address – Адрес редакции:
Rossica Olomucensia, Katedra slavistiky, Filozofická fakulta UP, Křížkovského 10, CZ-771 80 Olomouc
jitka.komendova@upol.cz

Rossica Olomucensia – Časopis pro ruskou a slovanskou filologii navazuje na ročenku *Rossica Olomucensia* vydávanou v letech 1968-2007. Od r. 2008 jsou pod hlavičkou *Rossica Olomucensia* vydávány dvě řady: 1) **Časopis pro ruskou a slovanskou filologii** (dvakrát ročně) s uvedením ročníku a čísla (např. Vol. XLVII a Num. 1, 2) a 2) **Sborník příspěvků z mezinárodní konference Olomoucké dny rusistů** s uvedením ročníku. Obě řady jsou rozlišeny podtitulem. V r. 2009 byla *Rossica Olomucensia – Časopis pro ruskou a slovanskou filologii* zařazena na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice. Elektronická verze časopisu je umístěna na stránce: http://www.rusistika.upol.cz/veda_a_vyzkum/rossica_olomucensia.html

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47
www.upol.cz/vup

Odpovědný redaktor: Bc. Otakar Loutocký
Technická redakce: doc. Mgr. Jitka Komendová, Ph.D.

Návrh obálky: Ivana Perůtková
Vychází dvakrát ročně (červen a prosinec)
Náklad: 45 výtisků

ISSN 0139-9268 (print)
ISSN 1804-1434 (online)

Reg. č. MK ČR E 18418

ROSSICA OLOMUCENSIA

2

Num.

Vol. LIX

Olomouc 2020

ČASOPIS PRO RUSKOU A SLOVANSKOU FILOLOGII

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2020 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Adresa, na níž je možno časopis objednat:

Prodejna VUP

Biskupské náměstí 1

771 11 Olomouc

e-mail: prodejna.vup@upol.cz

e-shop: <http://www.e-vup.upol.cz/>

ROSSICA OLOMUCENSIA – Vol. LIX
Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 2
Olomouc 2020

STUDIE – ARTICLES – СТАТТІ

ОЛЬГА ЧАДАЕВА, ПАВЕЛ БАКАЛА: Полет большевика на Марс: «Красная звезда» А. Богданова с естественно-научной точки зрения	5
СВІТЛАНА ІВАНІВНА ЛУЦІЙ: Образи митців у прозі письменників української діаспори 1940–1990-х років	25
ИННА ВЯЧЕСЛАВОВНА ВАСИЛЬЕВА: Автобиографизм как элемент русской художественной прозы первой четверти XX века	45
АЛЬБИНА АНАТОЛІЙНА КОВТУН: Від розширення семантики релігійного слова – до загальноживаної лексики української мови	57

RECENZE – REVIEWS – РЕЦЕНЗИИ

Алексей Викторович Мартынюк: До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа (XIII – начало XVI века) (Jitka Komendová)	71
Алла Петрівна Романченко: Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти (Марія Львівна Дружинець)	75
Мария Львовна Ковшова: Словарь собственных имен в русских загадках, пословицах, поговорках и идиомах (Мария Доброва)	78

ОЛЬГА ЧАДАЕВА

Чехия, Оломоуц

ПАВЕЛ БАКАЛА

Чехия, Опава

ПОЛЕТ БОЛЬШЕВИКА НА МАРС: «КРАСНАЯ ЗВЕЗДА» А. БОГДАНОВА С ЕСТЕСТВЕННО- -НАУЧНОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

АБСТРАКТ:

The paper analyzes the utopian science fiction novel *Red Star* by A. Bogdanov (1908). The study focuses on the description of a fictional interplanetary travel analyzed in the context of scientific knowledge in the field of theoretical physics and astrophysics in the beginning of the twentieth century, and compares it with modern scientific concepts. A comparison of Bogdanov's technological imagery with the existing technologies of space travel is also presented. The study considers such concepts as antigravity, the theory of matter and 'minus-matter', ideas related to radioactivity and the possibilities of its use, the characteristics of the fictional interplanetary spacecraft etheronaph, the idea of the parameters of an interplanetary flight, including a description of weightlessness and its effects on a human body, space flight trajectory, the importance of using computer technologies, presented in the novel. While certain concepts had obviously been borrowed from the already existing sci-fi narrative, other details in the *Red Star* can be regarded as a novelty and original solutions predicting the later technological advances. They reveal the breadth of Bogdanov's background, almost unique in science fiction writers of the beginning of the twentieth century.

KEY WORDS:

Alexander Bogdanov – Red Star – utopia – science fiction – space travel – antigravity – Mars.

Александр Александрович Богданов (Малиновский; 1873 – 1928) является настолько яркой и многогранной личностью в истории русской мысли и культуры, что изучение аспектов его деятельности предлагает исключительно широкий выбор тем. Сам он, будучи врачом, философом, ключевой фигурой в развитии революционного движения в России и позднее идеологом Пролеткульта, естествоиспытателем, экономистом, писателем-фантастом, оставил значительный след в российской и советской истории. И хотя некоторое время его имя было незаслуженно подзабыто (или же сознательно избегалось), начиная с 80-х гг. XX века интерес к нему не утихает как в России, так и среди западных исследователей.

Наследие Богданова традиционно изучается в первую очередь в контексте его деятельности в РСДРП, членом которой он был в 1896–1909 гг., философии эмпириомонизма и идеологического конфликта с Лениным (1906–1909), разработанной им «всеобщей организационной науки» – тектологии, идеологической деятельности в рамках Пролеткульта и опытов с переливанием крови в созданном им же институте, завершившихся смертью основателя в 1928 году. Не меньший интерес вызывает один из важнейших аспектов его деятельности, а именно его научно-фантастические произведения – романы «Красная звезда» (1908), «Инженер Мэнни» (1912), рассказ «Праздник бессмертия» (1914), стихотворение «Марсианин, брошенный на землю» (1920; опубликовано в приложении ко 2-му (6) переизданию романа «Красная звезда» в 1924 г.).

Для историков литературы, бесспорно, наиболее значительным объектом для изучения является именно роман «Красная звезда». Несмотря на то, что в русской литературе это не был первый утопический роман,¹ как

---

¹ Здесь стоит вспомнить, с одной стороны, утопические построения в романе «Что делать» Н. Г. Чернышевского (1863), идеологическую утопию «Коммунистическое государство будущего» В. И. Танеева (1878), с другой – опыты первой половины XIX века, а именно повесть Ф. В. Булгарина «Правдоподобные небылицы, или Странствование по свету в двадцать девятом веке» (1824) и роман В. Ф. Одоевского «4338-й год: Петербургские письма» (1835). Однако жанр утопии присутствовал и в литературе XVIII века, в качестве наиболее известного примера можно привести роман «Путешествие в землю Офирскую г. С., шведского дворянина» М. М. Щербатова (1784).

и первое описание межпланетного путешествия,² именно многократно переиздававшаяся «Красная звезда» (только до 1925 года роман выдержал 6 переизданий) стала книгой, оставившей заметный след в истории научной фантастики и утопического жанра. Роман многократно переведился на европейские языки.³

Сюжет романа развивается вокруг революционера Леонида, покинувшего Землю вместе с исследовательской экспедицией марсиан с целью изучения успешно построенного социалистического общества. На Марсе, знакомясь с принципами функционирования этого общества, главный герой переживает внутренний кризис, связанный со сложностью восприятия иной культуры и иного строя. Кризис усугубляется открытием того факта, что население Земли может пасть жертвой колониальных амбиций населения Марса, страдающего от нехватки ресурсов. В «Красной звезде» играет свою роль и любовная линия, в которой развиваются отношения между марсианкой Нэтти и Леонидом. Главный герой, совершивший преступление в результате эмоционального срыва, отправлен марсианами обратно на Землю, где он после лечения возвращается к революционной борьбе и в конце воссоединяется с любимой. Простая и линейная структура романа позволяет автору подробно и при этом непринужденно обращаться к главным темам своего произведения: описаниям принципов построения идеального общества и интересующим его элементам технического прогресса.

Исследователи отмечают влияние романа на еще более известную «Аэлиту» А. Н. Толстого (1923) [Григорьян 2015; Шарова 2018 и др.], ко-

² Кроме уже упомянутого Фаддея Булгарина с его шуточной повестью «Похождения Митрофанушки на Луне» (1837), стоит вспомнить и предположительно первое в русской литературе описание полета на Луну – содержащую и элементы утопии повесть В. А. Лёвшина «Новейшее путешествие» (1784), которая, однако, осталась вне поля зрения более поздних читателей. Подзабытым остается и роман «В океане звезд. Астрономическая одиссея» А. Г. Лякидэ (1892). Более заметными были повести К. Э. Циолковского «На Луне» (1893), где описывались предполагаемые физические эффекты пребывания на естественном спутнике Земли, «На другой планете» П. П. Инфантьева (1896), где путешествие на Марс было совершено главным героем посредством обмена сознанием, а описание цивилизации марсиан также представляет собой социалистическую утопию, а также роман-повесть Л. Афанасьева (Богоявленского) «Путешествие на Марс» (1901), где уже описывается путешествие троих русских и одного английского математиков и английской миллионерши на «электрическом» космическом корабле «Галилей», при этом марсианское общество в «Путешествии» далеко от утопического в техническом отношении и представляет собой скорее вариацию на тему средневековья, зато характеризуется высокими моральными установками.

³ Нам известны переводы на чешский (1912, 1921), грузинский (1923), немецкий (1923, переизд. в 1972, 1974, 1982; 1984, переизд. в 2010), эсперанто (1929), английский (1982, 1984, 2008), французский (1985), итальянский (1989, 2018), испанский (2010).

торое сложно поставить под сомнение, учитывая уже инверсионный характер сюжетов двух книг (если в романе Богданова революционер изучает уже построенное социалистическое общество марсиан, а сами марсиане способствуют революционному движению на Земле, то в романе Толстого уже земляне становятся катализаторами революции, причем заметную роль в обеих книгах играет любовная линия). Богданов повлиял на целую плеяду писателей 1920-х – начала 30-х гг. Среди них можно отметить Якова Окунева и его роман «Грядущий мир» (1923), Иннокентия Жукова, прямо ссылающегося на Богданова в сочинении «Путешествие звена “Красной Звезды” в страну чудес» (1923), Николая Муханова и первую советскую космооперу «Пылающие бездны» (1924), где идет война с марсианами за ресурсы. Само собой напрашивается сравнение утопических построений у Богданова и антиутопии Евгения Замятина в романе «Мы» [Stites 1984: 5; Семенова 2013]. Еще больший интерес вызывают чуть менее явные литературные параллели: влияние Богданова на Максима Горького [Семенова 2015a] и развитие идей достижения бессмертия, а также других аспектов проекта по переустройству мира у Богданова и Андрея Платонова [Бочарова 2003; Васильев, Ковтун, Проскурина 2013; Семенова 2015b]. Недостаточно изученным на сегодняшний день является влияние Богданова на более поздних советских авторов, в первую очередь на таких видных фантастов-утопистов, как Иван Ефремов и братья Аркадий и Борис Стругацкие, пока исследователи лишь ограничиваются проведением абстрактных параллелей [ср., напр., Коваленко, Черняховская 2019: 62].

Исчерпывающий анализ всех аспектов «Красной звезды», включающий затронутые в нем темы, предшествующую и последующую литературную традицию, естественно-научный аспект произведения, заслуживал бы, пожалуй, целой монографии. Книга Богданова изобилует отсылками к астрономии, астрофизике, планетологии, техническим и социальным наукам, экономике, а также к математическому моделированию комплексных социальных и технологических систем. И если социальные, философские, политические аспекты романа уже привлекали значительное внимание не только русскоязычных, но и зарубежных исследователей [ср., напр., Stites 1984; Graham 1984; Adams 1989; Mějnek 2016], то естественно-научная проблематика «Красной звезды» анализировалась гораздо реже и, скорее, лишь мимоходом. Исключение составляет биологический компонент романа, а именно продвигаемые Богдановым идеи омоложения посредством переливания крови, которые подробно и тщательно проанализировал в своей монографии Н. Кременцов [Krementsov 2011: 43–49]. Общее сопоставление запад-

ной научной фантастики рубежа веков с романом Богданова провел Марк Б. Адамс, включивший в свой анализ и возможное влияние на Богданова современных ему научно-философских идей [Adams 1989: 12].

Исследователи не обошли вниманием и астрономические и космологические представления, воплощенные в романе, включая основную предпосылку для фантастического допущения романа – существования марсианской цивилизации, а именно теорию о марсианских каналах, о которых в 1877 году объявил Джованни Скиапарелли и которую развивал Персиваль Ловелл [Stites 1984: 11; Иванов 2018: 178]. Обсуждались и общие представления о космогенезе, отсылающие к теории Канта-Лапласа, согласно которой, в том числе, планета Марс старше, нежели Земля, а наиболее молодой из потенциально обитаемых планет Солнечной системы является Венера [Иванов 2018: 179]. В то же время роман представляет собой исключительный интерес и с точки зрения воплощения представлений о техническом прогрессе и возможности связанных с ним технологий космических полетов, бытовавших среди образованной части общества, в фантастическо-утопической литературе.

В то время, когда Александр Богданов писал свой роман, происходила тотальная трансформация классической картины физического мира. Основой ньютоновской физики было представление об абсолютном пространстве и времени, классическая картина включала в себя и образ гипотетической всепроникающей среды – светоносного эфира, в котором благодаря его парадоксальными свойствам распространялись электромагнитные волны, являющиеся основой световых явлений. Существование атомов как основных мельчайших частиц вещества подтверждалось скорее косвенными доказательствами, тогда как их внутренняя структура была все еще вне досягаемости классической физики. Тем не менее уже в 1897 году Д. Д. Томсон поставил эксперимент по изучению катодных лучей, в результате которого открыл очень маленькие и очень легкие (в 1000 раз легче, нежели атом водорода) частицы, переносящие электрический заряд, – электроны [Thomson 1897]. Открытие электрона опровергало более раннюю теорию, предполагавшую, что электрический заряд является неопределенным положительным или отрицательным электрическим флюидом и своеобразной связанной материальной субстанцией. Уже стала известной радиоактивность, открытая в 1896 году А. А. Беккерелем и далее изучаемая П. Кюри и М. Склодовской-Кюри, а также Уильямом Рамзаем.⁴

⁴ Имена Кюри и Рамзая (Рамсэя) звучат и в романе, см. [Богданов 1908: 12].

Процесс радиоактивного распада также представлял собой сложность для постижения средствами классической физики. Еще одним шагом, осложнившим существовавший образ физического мира, было открытие рентгеновского излучения В. К. Рёнтгеном в 1895 году [ср., напр., Азимов 1983: 151; Mould 1995: 12].

Все эти удивительные открытия позволили предполагать существование структур материи на более низком уровне, нежели атом. Богданову, конечно, не могла быть известной довольно реалистичная модель структуры атома, состоящего из маленького и очень тяжелого ядра, окруженного облаком легких электронов, т.к. она появилась в результате экспериментов Э. Резерфорда в 1911 году [Азимов 1983: 154]. В 1905 году А. Эйнштейн сформулировал специальную теорию относительности, которая радикально пересмотрела казавшиеся самоочевидными понятия пространства и времени [Einstein 1905b]. В теории Эйнштейна, противоречащей ньютоновской механике и закону всемирного тяготения, время течет по-разному для разных наблюдателей, для которых отличается и структура пространства. С точки зрения теории, необходим полный пересмотр сложившихся представлений о физическом мире. В то время, когда Богданов писал «Красную звезду», еще не была сформулирована общая теория относительности, в полном виде представленная Эйнштейном лишь в 1915 году [Einstein 1915]. В 1905 году в опубликованном Эйнштейном объяснении фотоэлектрического эффекта впервые появляется революционное понятие «квант электромагнитного излучения» и, следовательно, света (позже получившего название «фотон»). Здесь ставится под сомнение волновая природа света, понимаемая как распространение возбуждений в гипотетическом эфире, пронизывающем Вселенную [Einstein 1905a]. Существование светоносного эфира уже весьма проблематично согласовывается со специальной теорией относительности и отрицательными результатами эксперимента Майкельсона-Морли (1887), ставившего своей целью его обнаружение [Млодинов 2014: 69–74].

Таким образом, Богданов пишет свой роман в атмосфере, когда на казавшейся незыблемой почве практически законсервированного научного знания XIX века зарождается новая, неожиданная, парадоксальная картина мира. В это время казалось, что в ближайшем будущем возможно практически все, и было совершенно неясно, к каким гносеологическим результатам и реальным технологическим возможностям приведет новая парадигма. Именно в этой атмосфере Богданов конструирует свой образ социально и технологически более прогрессивной цивилизации марсиан. Стоит также добавить, что на рубеже веков не

вполне проясненным было и отношение зарождающейся новой научной картины мира к феноменам, которые сегодня воспринимаются как противоречивые, считаются антинаучными, а также к различным возникающим или заново открытым духовным течениям. Не претендуя на полноту, мы можем здесь упомянуть психоанализ Фрейда и Юнга, изучение парапсихологических феноменов, спиритические сеансы, теософию и антропософию. Конечно, Богданов, будучи левым философом, твердо стоял на материалистических позициях. Тем не менее следует подчеркнуть, что его понимание материализма и выдвигаемая им концепция эмпириомонизма весьма значительно отличается от вульгарного материализма XIX века или радикально антиидеалистического упрощенного мировоззрения Ленина. По своим взглядам Богданов был близок эмпириокритицизму Эрнста Маха и Рихарда Авенариуса, хотя полностью их взглядов он не разделял [Квитка 2006: 58].

В начале романа, когда Богданов отправляет своего героя на Марс, естественно-научный компонент занимает довольно значительную часть текста. Рассмотрим, каким образом реализуется описание межпланетного путешествия в «Красной звезде» с точки зрения как научного познания в области теоретической физики и астрофизики, бытовавшего во время написания романа, так и через призму современных представлений, а также сравнения с уже существующими на настоящий момент технологиями космических полетов.

Путешествие по космическому пространству для цивилизации марсиан стало возможным благодаря антигравитации (в романе – «минус-материи»), что является достаточно распространенным реквизитом не только в фантастической литературе рубежа веков,⁵ но также и в значительно более поздних научно-фантастических произведениях⁶. Здесь необходимо отметить, что Богданов, очевидно, не был знаком во время написания романа с переломными работами К. Циолковского о полетах в космическом пространстве [Циолковский 1903]. Впрочем, данный факт сложно считать удивительным, т.к. работа Циолковского не получила во время первой публикации значительного отклика и только издание 1923 года, пусть и с трудом, но вошло в научный оборот [Желнина 1994]. С другой стороны, дальнейшее развитие космонавтики ясно указывает на то, что возможности химических реактивных ракетных

⁵ Ср. Перси Грег, «Через зодиак» (Percy Greg, *Across the Zodiac*), 1880, Роберт Кроми, «Бросок в пространство» (Robert Cromie, *A Plunge into Space*), 1890, Курд Лассавиц, «На двух планетах» (Kurd Laßwitz, *Auf zwei Planeten*), 1897, Герберт Уэллс, «Первые люди на Луне» (Herbert Wells, *The First Men on the Moon*), 1901 и др.

⁶ Напр., Артур Ч. Кларк, «Жестокое небо» (Arthur C. Clark, *The Cruel Sky*), 1966.

двигателей ограничены с технической и экономической точек зрения, и для реального «покорения космоса», по всей видимости, необходимы совершенно иные технологии, которых, к сожалению, пока нет даже в теории. И если бы возникла революционная технология, использующая антигравитацию, она, вне всякого сомнения, была бы одним из весьма достойных кандидатов для действительно эффективных межпланетных и межзвездных путешествий.

Антигравитация у Богданова является свойством «минус-материи», которая «отталкивается, а не притягивается землей, солнцем и другими знакомыми нам телами» [Богданов 1908: 11]. Здесь Богданов остается в плену идей конца XIX века и вдохновляется уже тогда хорошо известными свойствами электрического поля, где одноименно заряженные, положительные либо отрицательные заряды отталкиваются друг от друга. Закон Кулона, описывающий силу взаимодействия между неподвижными электрическими зарядами, формально полностью идентичен гравитационному закону Ньютона. Напротив, Богданов, по всей вероятности, не был знаком с основополагающим элементом общей теории относительности – принципом эквивалентности сил гравитации и инерции, который из свойств свободного падения (все тела падают одинаково вне зависимости от своей массы) постулирует эквивалентность тяжелой и инертной массы тел. Таким образом, материальные тела оказывают эквивалентное своей массе сопротивление ускорению гравитационным полем. Более того, теория относительности постулирует эквивалентность массы и энергии. В этом контексте идея гравитационного отталкивания «положительной» и «отрицательной» материи, подобного отталкиванию одноименных зарядов, является довольно проблематичной. Следует подчеркнуть, что простая и объединяющая картина общей теории относительности могла бы быть пересмотрена в дальнейшем развитии физики элементарных частиц. Различие в воздействии гравитационного поля Земли на частицы материи и антиматерии (антипротоны) в настоящее время изучается в рамках эксперимента AEGIS⁷ в ЦЕРНе [Giammarchi 2013].

И тем не менее довольно расплывчатые спекуляции Богданова по крайней мере частично выходят за рамки наивной электрогравитационной (анти)аналогии. В романе мимоходом упоминается некая научная работа Леонида, написанная еще до вылета на Марс, где он сам предсказывает существование отрицательной материи. В разговоре Ле-

---

⁷ AEGIS – Antihydrogen Experiment: Gravity, Interferometry, Spectroscopy, рус. «Антиводородный эксперимент: гравитация, интерферометрия, спектроскопия».

онида о его брошюре об электронах и материи [Богданов 1908: 11–14] с агентом-марсианином и одновременно руководителем внепланетной экспедиции Мэнни антигравитация сравнивается с левитацией диамагнитных тел в магнитном поле (ср., например, прославленную левитирующую лягушку А. Гейма [Geim 1998: 36]) или отталкиванием двух разнонаправленных параллельных электрических токов. Из вышеупомянутых сравнений вытекает, что Богданов был хорошо знаком с классической теорией электромагнитного поля Джеймса Максвелла, опубликованной еще в 1865 году [Maxwell 1865]. Это направление его физических спекуляций значительно интереснее, чем напрашивающееся простое, и в то же время принципиально ошибочное представление об отталкивании положительных и отрицательных масс, которое, по всей вероятности, принципиально невозможно. Богданов здесь интуитивно скорее приближается к высказанным в общей теории относительности идеям гравитомagnetизма. Общая теория относительности предсказывает, что не только сама по себе материя (энергия), но и состояние ее движения, т.н. ток массы, аналогия электрического тока, имеет гравитационный эффект. И потому гравитационное поле невращающихся объектов отличается от поля вращающихся космических тел (планет, звезд, черных дыр). В отличие от всегда притягивающего поля статической материи, гравимагнитные силы также могут быть отталкивающими [Ciufolini 1995]. И потому Богданов в данном аспекте кажется на удивление современным. Однако Богданов в своем произведении не упоминает теорию относительности, и, по всей вероятности, столь свежая новинка теоретической физики была вне его картины мира, что, впрочем, неудивительно для врача и социалистического философа. Кроме того, как уже было отмечено, полная формулировка общей теории относительности была опубликована только в 1915 г. Первое развернутое описание гравимагнитных эффектов также связано с более поздним развитием аппарата общей теории относительности [Thirring 1918]. Однако нерелятивистские соображения об электромагнитно-гравимагнитной аналогии уже были опубликованы О. Хевисайдом в 1893 г., и поэтому нельзя исключить его как возможный источник вдохновения для Богданова [Heaviside 1893: 281–282].

Однако интересно то, что в книге Леонида теория гравитации рассматривается как часть или результат полной теории о материи. Леонид в диалоге с Мэнни утверждает, что теория о материи и тяготении пока неполная и только ее завершение даст возможность добиться практической реализации антигравитационного отталкивания [Богданов 1908: 12]. Таким образом, Богданов очень расплывчато размышляет

об объединяющей теории для единственных известных на тот момент фундаментальных сил природы – гравитации и электромагнетизма. Собственно говоря, такая теория оставалась Святым Граалем теоретической физики до самого открытия других фундаментальных физических взаимодействий во второй половине 1930-х гг. XX в., которые действуют на квантовых ядерных и субъядерных уровнях и отвечают в т.ч. за радиоактивность (т.н. слабое и сильное взаимодействие). И сам А. Эйнштейн провел значительную часть своей карьеры, безуспешно пытаясь объединить гравитацию и электромагнетизм. Обе эти силы удалось объединить на классическом (неквантовом) уровне только за счет введения нового, четвертого пространственного измерения (т.е. в целом в пятимерном пространстве-времени) в теории, опубликованной Т. Калуцей в 1921 году [Kaluza 1921] при значительном содействии Эйнштейна. Последующие, уже квантовые развития изначальной теории Калуцы (разные варианты т.н. теории суперструн), рассматривающие и одиннадцатимерное пространство-время, считаются одним из путей, которые могут вести к полной физической «Теории всего», описывающей все известные теории физики (см. обзорную работу [Greene 2000]). Необходимо отметить, что на настоящий момент успехи на данном поле более чем скромные и, к сожалению, пока определенно не ведут к захватывающему техническому применению вроде антигравитационных космических кораблей, хотя и существуют теоретические спекуляции на данную тему [Alcubierre 1994; Williams 2012].

Из описания книги Леонида и диалога с Мэнни очевидно, что с актуальным уровнем научных представлений о глубинной структуре материи, а также со связанным с ней феноменом радиоактивности Богданов был, вероятно, весьма хорошо знаком, что вытекает в том числе и из описания радиоактивно-реактивного двигателя при межпланетном полете. Эта проблематика, находящаяся на границе физики и химии, которая еще не была во время написания романа четко определена, была Богданову как врачу значительно ближе, нежели абстрактная теоретическая физика. Богданов описывает «минус-материю» с антигравитационным эффектом как жидкость, подобную ртути. Мэнни показывает ее в закрытом флаконе, вес которого компенсируется противодействием содержащейся в нем отрицательной материи [Богданов 1908: 14]. Такое наивное иллюстративное представление весьма точно соответствует турбулентной атмосфере происходивших в то время изменений научной парадигмы. Мезальянс научных и технических идей, соответствующих скорее XIX веку, с передовой антигравитационной технологией потом достигает кульминации в описании полета в антигравита-

ционной «лодочке», доставившей Леонида и Мэнни к межпланетному кораблю, «этеронефу». Уравновешивание антигравитационного отталкивания и веса «гондолы» осуществляется аналогичным образом, как в дирижаблях или летающих воздушных шарах – за счет сбрасывания груза в мешках, что на современного читателя производит почти комический эффект, в особенности с учетом описываемого далее межпланетного полета [Богданов 1908: 17].

Космический антигравитационный корабль Богданова, этеронеф, противостоит гравитации с помощью резервуаров «минус-материи», позволяющей левитировать в гравитационном поле небесных тел [Богданов 1908: 30]. Здесь нужно подчеркнуть, что в самом неологизме «этеронеф» очевидна отсылка к гипотетическому эфиру, пронизывающему все пространство. Не только в фантастической литературе тех лет, но и в более поздней научной фантастике понятие «эфир» часто ассоциировалось с самим космическим пространством, по всей видимости, под влиянием вышеупомянутых и преодоленных представлений. Управление ускорением, торможением и направлением полета этеронефа осуществляется с помощью целенаправленной эмиссии частиц, полученных в результате распада радиоактивных атомов [Богданов 1908: 24]. Здесь снова представления Богданова на удивление весьма дальновидны. Он совершенно справедливо отмечает, что для выхода из гравитационного поля планеты при старте космического корабля необходимо использовать двигатель с иными характеристиками, нежели при долговременном ускорении в межпланетном пространстве, где космический корабль находится уже в отдалении от источников гравитационных полей. Аналогичная идея в существующей космической технологии применяется для космических миссий, использующих ионные двигатели, которые обеспечивает небольшое, но при этом долговременное ускорение за счет эмиссии заряженных частиц во время полета через межпланетное пространство, но при этом сами зонды доставляются с Земли с помощью ракетного носителя с классическим химическим двигателем, т.к. последний достигает гораздо большего ускорения, хотя и весьма кратковременно. Таким образом были спроектированы в т.ч. полеты космических зондов *Deep Space 1*, *Smart 1*, *Hayabusa*, *Dawn*, *GOCE*, *Hayabusa 2* [Herman et al. 2018].

Использование антигравитации позволяет марсианам построить свой корабль в основном из стекла и алюминия с большим размахом: корабль оборудован не только помещениями, необходимыми для управления полетами, размещения двигателей и обеспечения условий жизни, но и «общими залами, лабораториями отдельных членов экспе-

диции, их каютами, ванными, библиотекой, гимнастической комнатой, и т.д.» [Богданов 1908: 30]. Здесь воображение Богданова разительно отличается от вида современных космических кораблей с химическим реактивным двигателем, которые все еще являются лишь тесными кабинами, предоставляющими команде минимальный комфорт. Космический корабль Богданова с его размахом скорее предвещает оптимистические фантазии более поздних научно-фантастических произведений. Помимо хорошо известных читателям западных космоопер, подобные корабли встречаются, например, у Александра Беляева в романе «Прыжок в ничто» (1933), где имеется и своя оранжерея, у Станислава Лема в романе «Астронавты» (1951), где описан корабль «Космократор» с ядерным двигателем, отправленный с миссией на Венеру, в романах Ивана Ефремова (в романе «Туманность Андромеды» (1957) на «Тантре» имеется библиотека, а в описании ЗПЛ «Темное Пламя» из «Часа Быка» (1968–69) наличествуют «просторные каюты»). Можно вспомнить и межзвездные корабли «NAFAL» (Nearly As Fast As Light) из Хайнского цикла (1966–2002) Урсулы Ле Гуин, использующие релятивистский эффект замедления времени при скоростях, близких к скорости света.⁸

Что удивительно, в оснащении этеронефа отсутствует возможность радиосвязи с родной планетой. При этом радиотелеграф должен был быть известен Богданову с его широкой естественно-научной эрудицией благодаря новаторским работам А. С. Попова, Н. Теслы, Г. Маркони и др. в 1894–1895 гг. Уже в 1902 году Маркони удалось организовать первую радиосвязь через Атлантический океан⁹ [Hurdeman 2003: 287]. Можно только предположить, что отсутствие возможности радиокommunikации в романе Богданова имело скорее литературные причины, т.к. подчеркивается одиночество и изолированность экспедиции марсиан на Земле и во время самого межпланетного путешествия.

Кинематические параметры межпланетного полета у Богданова описаны весьма реалистически, а в рамках фантастического жанра – даже несколько консервативно. Фантастическое допущение антигравитаци-

⁸ Здесь интересно отметить, что роман из «Хайнского цикла» Ле Гуин «Обделенные» (1974) является в своем роде сюжетной инверсией по отношению к роману Богданова, т.к. главный герой является изгнанником-беглецом из анархическо-коммунистического общества, который, однако, не способен адаптироваться в мире с рыночной экономикой. Ле Гуин, конечно, на момент написания романа не могла быть знакома с романом, т.к. первый перевод на английский язык появился позже, однако сама по себе параллель заслуживает внимания.

⁹ Сам Маркони заявлял, что первая передача была осуществлена еще в 1901 году, но документальных свидетельств об этом нет.

онного двигателя могло бы легко привести воображение писателя к гораздо более высоким скоростям и временным отрезкам, необходимым для полета с Земли на Марс. Тем не менее марсианские космические технологии располагают параметрами, близкими планам пилотируемых полетов на Марс в ближайшем будущем. Современным беспилотным зондам потребуется от 6 до 9 месяцев для того, чтобы достичь красной планеты. В настоящее время разрабатываются технологии для пилотируемых полетов как государственными агентствами (НАСА, ЕКА, Роскосмос), так и в последнее время частными организациями, например, SpaceX [SpaceX 2020], которые предполагают достичь Марса за ненамного более короткий отрезок времени [Willson, Clarke 2006]. А вот марсианам у Богданова требуется два с половиной месяца, чтобы достичь родной планеты после вылета с Земли [Богданов 1908: 29].

На старте, когда вес корабля устраняется антигравитацией с помощью «минус-материи», этеронеф с помощью радиоактивно-реактивного двигателя приобретает небольшое постоянное ускорение величиной 2 см. Очевидно, имеется в виду ускорение 2 см/с^2 , т.к. приводимые Богдановым значения пройденного расстояния в начальной фазе полета после старта действительно точно отвечают равномерно ускоренному движению с данным ускорением [Богданов 1908: 22]. Самая высокая заявленная скорость этеронефа составляет 50 км/с, что является весьма правдоподобным значением для достаточно быстрого межпланетного путешествия. Напомним, что первая космическая скорость низкоорбитальных спутников составляет около 8 км/с, а для полного отрыва от гравитационного поля Земли космическому кораблю необходимо достичь второй космической скорости, равной 11,2 км/с. Если бы нам было необходимо полностью вырваться из гравитационного поля Солнца и покинуть Солнечную систему, то требуется уже третья космическая скорость, величина которой составляет около 42 км/с на расстоянии Земли от Солнца [Vate et al. 1971: 39]. Космический корабль марсиан, очевидно, на это способен. Более того, Богданов совершенно справедливо заявляет устами руководителя экспедиции Мэнни, что скорость космического корабля при взлете с Земли прибавляется к скорости вращения Земли и Марса вокруг Солнца и криволинейная траектория межпланетного полета должна быть математически построена именно таким образом. Мэнни во время взлета с Земли сравнивает комфортное космическое путешествие на антигравитационном этеронефе с его небольшим постоянным ускорением и нереалистичное, неизбежно смертельное путешествие способом «пушечного выстрела», о котором он «читал в ваших фантастических романах» [Богданов 1908: 23]. Здесь

имеется явная отсылка к Ж. Верну [Verne 1865], представления которого были для Богданова уже преодоленными.

Приведенная длина криволинейной траектории межпланетного полета составляет 160 млн километров, хотя реальное текущее расстояние до Марса должно составить 100 млн км. Богданов совершенно верно описывает, как Леонид сквозь окна этеронефа видит Марс не прямо перед собой, но на краю наблюдаемого звездного неба. Этеронеф ускоряется в первой части своего пути, а потом с обратной скоростью должно происходить торможение. Таким образом, экспедиция проходит по неинерциальной траектории с постоянным ускорением, в отличие от современных космических миссий межпланетных зондов, где большая часть полета проходит без работы двигателей на более медленных свободных эллиптических или же гиперболических орбитах [Sellers at all 2004: 228]. Тем не менее, ускорение на борту этеронефа настолько мало по сравнению с ускорением силы тяжести на поверхности Земли, что Леонид после того, как этеронеф удалился на достаточное расстояние от Земли, на протяжении всего полета испытывает практически состояние невесомости, сопровождающееся весьма реалистичным недомоганием, подобным трудностям адаптации, с которыми сталкиваются значительная часть настоящих космонавтов [Kanas, Manzey 2008]. И здесь вызывает восхищение дальновидность Богданова, предположения которого могли строиться и на его медицинском профессионализме. Он также совершенно верно описывает и свойства жидкости в невесомости [Богданов 1908: 24–25]. Приведенная величина ускорения силы тяжести в этеронефе в течение межпланетного полета составляет от $4/100$ до $1/500$ ускорения свободного падения на поверхности Земли (около 10 км/с^2), что хорошо согласуется с заявленным ускорением космического корабля в 2 см/с^2 . Из этого вытекает, что Богданов при написании «Красной звезды» произвел как минимум приблизительный расчет кинематических величин межпланетного полета.

Пророческим можно назвать и предсказание Богданова о необходимости и важности использования вычислительной техники при управлении космическими полетами. Эта идея в контексте эпохи и существующей научно-фантастической литературы является весьма оригинальной и предвещает тесную взаимосвязь космических полетов с развитием компьютерных технологий. На обзорной экскурсии по этеронефу Леонид посещает «вычислительную комнату», где стояли «непонятные... машины со множеством циферблатов и стрелок» [Богданов 1908: 28]. Вычислительные машины печатают свои результаты на длинную ленту, совсем как еще не так давно использовавшиеся матричные принтеры.

Нэтти в беседе с Леонидом рассказывает, что «вычисление пути оказалось... делом нелегким, и подверженным таким погрешностям, которых не предвидели раньше» [Богданов 1908: 32]. Более того, из-за ошибок в расчетах предыдущие экспедиции марсиан на Землю заканчивались гибелью всех участников. Здесь можно вспомнить и настоящие космические миссии, потерпевшие неудачу из-за ошибок в навигационном программном обеспечении. Одной из таких экспедиций была миссия НАСА по исследованию марсианского климата «Mars Climate Orbiter», стартовавшая в 1998 году. Аппарат МСО распался при торможении в атмосфере Марса из-за ошибки в навигационном программном обеспечении беспилотного зонда [NASA 1999].

Явное и точное понимание Богдановым ключевой роли вычислительной техники отчетливо контрастирует с более поздним скептицизмом в сталинские времена, когда кибернетика обозначалась как «буржуазная лженаука».¹⁰ Отставание в развитии и применении вычислительной техники было одной из причин неудачи советской лунной программы, в рамках которой не удалось успешно решить проблему синхронизации и управления работой во время взлета многочисленных двигателей ракеты-носителя сверхтяжелого класса Н-1 [Harvey 2007: 61–62]. Напротив, успех американской лунной программы «Аполлон» был обусловлен в том числе и применением на тот момент передовых информационных технологий при создании бортовых компьютеров космических кораблей и их лунных модулей, среди прочего – для удаленного управления полетом к Луне из центра на Земле [Murray, Cox 1989]. Акцент, сделанный Богдановым на точном и тщательном управлении космической миссией с помощью вычислительных машин, ярко контрастирует с представлениями его современников-фантастов, включая и Г. Уэллса, который описывает скорее комически хаотичную навигацию путем проб и ошибок в исполнении эксцентричного изобретателя антигравитационного космического шара во время путешествия на Луну [Wells 1901: 61–76].

Внимание Богданова к вычислительной технике неслучайно: значительную часть своих творческих усилий он посвятил разработке «всеобщей организационной науки» – тектологии, предвосхитившей кибернетику Н. Винера и У. Эшби, общую теорию систем Л. фон Берталанфи и синергетику И. Пригожина. Примечательно, что впервые Богданов

---

¹⁰ В литературе порой преувеличивается степень гонений на кибернетику в СССР в 50-е гг., пристальное внимание к этой области науки сочеталось со скептицизмом, особенно ярко проявлявшемся в публицистических статьях, однако неоспорим тот факт, что развитие кибернетики в СССР имело догоняющий характер и значительно отставало от развития вычислительных технологий на Западе [Крайнева, Пивоваров, Шилов 2016: 121].

сформулировал важность и необходимость системного подхода именно посредством своих утопических произведений [Локтионов 2016: 80–82]. Расчеты и вычислительные машины представляют собой неотъемлемую часть системной организации, что наглядно показано в фантастических романах Богданова.

Центральной темой «Красной звезды», конечно, не является ни описание внеземной технологии космических полетов, ни личная драма главного героя. Как и любовная линия в романе, технологии марсиан являются лишь одним из реквизитов создания комплексного образа цивилизации, достигшей, по мнению Богданова, значительных успехов в построении «идеального» общества. И несмотря на это, описание деталей внеземных космических полетов в романе значительно выходит за рамки предшествующей фантастической литературы, повествующей о космических путешествиях. Степень проработанности деталей отличается как от комично-мечтательного образа путешествий в романах Уэллса, так и гротескно-механистического подхода Ж. Верна. Естественно-научная эрудиция Богданова более чем очевидна, а некоторые идеи, выраженные в описании межпланетного полета, можно назвать провидческими. В «Красной звезде» впервые в научно-фантастической литературе корректно описано состояние невесомости во время полета на космическом корабле. Если у Уэллса состояние невесомости является результатом экранирования загадочным веществом – «каворитом», а Верн приводит спекуляции о «нейтральной точке», в которой взаимно уравновешиваются притяжения Земли и Луны, Богданов был, по всей видимости, первым автором-фантастом, осознавшим, что гравитационные силы планет, Луны и Солнца, ослабевающие пропорционально квадрату расстояния от источника гравитационного поля, будут незначительными для космических путешественников в межпланетном пространстве. И другие космические технологии марсиан, включая вычислительную технику для управления полетами, реалистические величины кинематических параметров космического полета или влияние невесомости на организм человека, свидетельствуют о необычайно широкой научной эрудиции, помноженной на богатое воображение автора. Единственным ключевым компонентом, отсутствующим у Богданова, можно назвать радиосвязь между космическим кораблем и родной планетой. В романе «Красная звезда» не только описание космического полета, но и фактически весь образ внеземной цивилизации нетривиально и внутренне последовательно связан с достигнутым на тот момент уровнем познания в точных науках и отражает бурную атмосферу меняющейся научной парадигмы в начале двадцатого века. Поэтому

«Красную звезду», хотя в ней и преобладают социальные, политические и философские аспекты, а также отчетливо прослеживается личная драма одинокого землянина в инопланетном мире, несомненно, можно классифицировать как раннюю твердую («жесткую») научную фантастику. При этом роман можно использовать как иллюстрацию того, насколько условно жанровое деление на «твердую» и «мягкую» (социальную) фантастическую литературу. Роман Богданова служит наглядным примером философских, общественно-политических и научных поисков рубежа веков, происходивших не в отрыве друг от друга, а в тесном переплетении и усиленном поиске общего знаменателя для развития общества, идей, науки и искусства.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- ADAMS, M. B. (1989): "Red Star" Another Look at Aleksandr Bogdanov. *Slavic Review*, 1989, 48 (1), pp. 1–15.
- ALCUBIERRE, M. (1994): The warp drive: hyper-fast travel within general relativity. *Classical and Quantum Gravity*, 1994, 11 (5), pp. L73–L77.
- BATE, R. R. – MUELLER, D. D. – WHITE, J. E. (1971). *Fundamentals of Astrodynamics*. New York: Dover Publications.
- CIUFOLINI, I. (1995): Dragging of Inertial Frames, Gravitomagnetism, and Mach's Principle. In: J. Barbour – H. Pfister (eds.): *Mach's Principle: From Newton's Bucket to Quantum Gravity*. Boston: Birkhäuser, pp. 386–402.
- EINSTEIN, A. (1905a): Über einen die Erzeugung und Verwandlung des Lichtes betreffenden heuristischen Gesichtspunkt. *Annalen der Physik*, 1905, 322 (6), S. 132–148.
- EINSTEIN, A. (1905b): Zur Elektrodynamik bewegter Körper. *Annalen der Physik*, 1905, 322 (10), S. 891–921.
- EINSTEIN, A. (1915): Zur allgemeinen Relativitätstheorie. *Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften*, 1915, 1, S. 778–786.
- GEIM, A. K. (1998): Everyone's Magnetism. *Physics Today*, 1998, 51 (9), pp. 36–39.
- GIAMMARCHI, Marco G. (2013): AEGIS at CERN: Measuring Antihydrogen Fall. *Few-Body Systems*, 54 (5–6), pp. 779–782.
- GRAHAM, L. R. (1984): Bogdanov's Inner Message. In: L. R. Graham – R. Stites (eds.): *Alexander Bogdanov. Red Star: The First Bolshevik Utopia*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 241–253.
- GREENE, B. (2000): *The Elegant Universe: Superstrings, Hidden Dimensions, and the Quest for the Ultimate Theory*. New York: Vintage Series.
- HARVEY, B. (2007): *Soviet and Russian Lunar Exploration*. Berlin: Springer-Praxis.
- HEAVISIDE, O. (1893) A gravitational and electromagnetic analogy. *The Electrician*, 1893, 31, pp. 281–282 (part I) and 359 (part II).
- HERMAN, D. A., – TOFIL, T. A. – SANTIAGO, W. – KAMHAWI, H. – POLK, J. E. – SNYDER, J. S. – HOFER, R. R. – PICHA F. Q. – JACKSON, J. – ALLEN, M. (2018): Overview of the Development and Mission Application of the Advanced Electric Propulsion System (AEPS). (30.9.2020), ntrs.nasa.gov/citations/20180001297

- HUURDEMAN, A. A. (2003): *The Worldwide History of Telecommunications*. Hoboken, New Jersey: John Wiley and Sons.
- KALUZA, T. (1921): Zum Unitätsproblem in der Physik. In: *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, S. 966–972.
- KANAS, N. – MANZEY, D. (2008): Basic Issues of Human Adaptation to Space Flight. In: *Space Psychology and Psychiatry. The Space Technology Library*, 2008, 22: pp. 15–48.
- KREMENTSOV, N. (2011): *A Martian stranded on Earth: Alexander Bogdanov, blood transfusions, and proletarian science*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MAXWELL, J. C. (1865): A Dynamical Theory of the Electromagnetic Field. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 1865, 155, pp. 459–512.
- MLEJNEK, J. (2016): Bolševik z Rudé planety. Alexandr Bogdanov jako průkopník (nejen) komunistické sci-fi. *Securitas Imperii* 28, 2016, 1, s. 12–36.
- MOULD, R. F. (1995): *A Century of X-Rays and Radioactivity in Medicine: With Emphasis on Photographic Records of the Early Years*. Bristol: Inst. of Physics Publ.
- MURRAY, Ch. A.; COX, C. B. (1989): *Apollo, the race to the moon*. New York: Simon and Schuster.
- NASA (1999) Mars Climate Orbiter Mishap Investigation Board Phase Report, NASA, 10/1999. (5.9.2020), sunnyday.mit.edu/accidents/MCO_report.pdf
- SELLERS, J. J. – ASTORE, W. J. – GIFFEN, R. B. – LARSON, W. J. (2004): *Understanding Space: An Introduction to Astronautics*. Boston: McGraw Hill.
- SpaceX (2020): Mars&Beyond: The Road to Make Humanity Multiplanetary. (11.9.2020), www.spacex.com/human-spaceflight/mars/index.html
- STITES, R. (1984): Fantasy and Revolution: Alexander Bogdanov and the Origins of Bolshevik Science Fiction. In: L. R. Graham – R. Stites (eds.): *Alexander Bogdanov. Red Star: The First Bolshevik Utopia*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 1–16.
- THIRRING, H. (1918): Über die Wirkung rotierender ferner Massen in der Einsteinschen Gravitationstheorie. *Physikalische Zeitschrift* 19, 1918, 33.
- THOMSON, J. J. (1897): Cathode Rays. *Philosophical Magazine*, 1897, 44 (269), pp. 293–316.
- VERNE, J. (1865): *De la Terre à la Lune, trajet direct en 97 heures 20 minutes*. Paris: Pierre-Jules Hetzel.
- WELLS, H. G. (1901): *The First Men in the Moon*. London: George Newnes, Limited.
- WILLIAMS, L. L. (2012): Physics of the Electromagnetic Control of Spacetime and Gravity. In: *Proceedings of 48th AIAA Joint Propulsion Conference*. Atlanta, Georgia: AIAA, 2012, 3916.
- WILLSON, D. – CLARKE, J. D. A. (2006): A Practical Architecture for Exploration-Focused Manned Mars Missions Using Chemical Propulsion, Solar Power Generation and In-Situ Resource Utilisation. In: *Proceedings of the 6th Australian Space Science Conference*. Canberra: NSSA, pp. 186–211.
- АЗИМОВ, А. (1983): *Краткая история химии. Развитие идей и представлений в химии*. Москва: Мир.
- БОГДАНОВ, А. (1908): *Красная Звезда. (Утопия)*. Санкт-Петербург: Товарищество Художественной Печати.

- БОЧАРОВА, Н. А. (2003): А. Богданов и А. Платонов: к постановке вопроса. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, 3 (5), с. 162–169.
- ВАСИЛЬЕВ, И. Е. – КОВТУН, Н. В. – ПРОСКУРИНА, Е. Н. (2013): Проект переустройства мира и русская проза начала XX века (Богданов и Платонов). *Сибирский филологический журнал*, 2013, 2, с. 129–140.
- ГРИГОРЬЯН, Н. (2015): Революция на Земле и на Марсе: мальтузианские мысленные эксперименты в романах «Красная звезда» А. Богданова и «Аэлита» А. Н. Толстого. *Новое литературное обозрение*, 2015, 132 (2), с. 216–229. (25.8.2020), www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/132_nlo_2_2015/article/11367
- ЖЕЛНИНА, Т. Н. (1994): К истории издания и распространения статьи К. Э. Циолковского «Исследование мировых пространств реактивными приборами» (1903 г.). (4.9.2020), <http://www.gmik.ru/2017/09/13/k-istorii-izdaniya-i-rasprostraneniya-stati-k-e-tsiolkovskogo-issledovanie-mirovyih-prostranstv-reaktivnyimi-priborami-1903-g/>
- ИВАНОВ, К. (2018): Воображаемые космические путешествия в ранней советской научной фантастике. *Логос* 28, 2018, 2, с. 159–224.
- КВИТКА, И. И. (2006): Философские идеи А. А. Богданова. *Вестник Оренбургского государственного университета*, 2006, 7, с. 56–62.
- КОВАЛЕНКО, В. И. – ЧЕРНЯХОВСКАЯ, Ю. С. (2019): Научно-технический романтизм: обоснование конструкта и современная актуализация. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*, 2019, 1, с. 54–64.
- КРАЙНЕВА, И. А. – ПИВОВАРОВ, Ю. Н. – ШИЛОВ, В. В. (2016): Становление советской научно-технической политики в области вычислительной техники (конец 1940-х – середина 1950-х гг.). *Идеи и Идеалы* 29, 2016, 3, с. 118–135.
- ЛОКТИОНОВ, М. В. (2016): А. А. Богданов как основоположник общей теории систем. *Философия науки и техники* 21, 2016, 2, с. 80–96.
- МЛОДИНОВ, Л. (2014): *Евклидово окно. История геометрии от параллельных прямых до гиперпространства*. Москва: Гаятри.
- СЕМЕНОВА, А. Л. (2013): Рецепция идей А. Богданова в романе Е. Замятина «Мы». *Вестник Новгородского государственного университета* 73, 2013, 1, с. 70–73.
- СЕМЕНОВА, А. Л. (2015a): Влияние эмпириомонистических идей А. А. Богданова на М. Горького. In: А. Л. Семёнова. *Сопряжение идей... Сопряжение смыслов...: Сб. ст.* Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2015, с. 97–123.
- СЕМЕНОВА, А. Л. (2015b): Тема бессмертия в рассказе А. Богданова «Праздник бессмертия» и А. Платонова «Приключения Баклажанова». In: А. Л. Семёнова. *Сопряжение идей... Сопряжение смыслов...: Сб. ст.* Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2015, с. 146–152.
- ЦИОЛКОВСКИЙ, К. Э. (1903): Исследование мировых пространств реактивными приборами. *Научное обозрение*, 5, с. 45–75.
- ШАРОВА, В. (2018): Революция и утопия: образы будущего в фантастических романах Александра Богданова. *Polylogos*, 2018, 4 (2), (28.8.2020), polylog.jes.su/s258770110000062-0-1
-

ПРОФИЛЬ АВТОРОВ:

Ольга Викторовна Чадаева, кандидат филологических наук
Преподаватель кафедры славистики Университета им. Палацкого, г. Оломоуц
Сфера научных интересов: космологические модели в русской письменности XVII века, литература переходного периода (XVII век), космология в художественной литературе, отражение естественно-научного познания в литературе, фантастическая литература.

Univerzita Palackého v Olomouci
Filosofická fakulta, Katedra slavistiky
Křížkovského 10
779 00 Olomouc
Чешская Республика
olga.cadajeva@upol.cz
<https://www.ff.upol.cz/ksl/>

Павел Бакала, доктор естественных наук
Астрофизик, научный сотрудник Института физики Силезского университета, г. Опава

Сфера научных интересов: астрофизика высоких энергий, черные дыры, компьютерное моделирование оптических эффектов в условиях сильной гравитации, космические миссии по изучению рентгеновского излучения, экзопланеты у черных дыр.

Slezská univerzita
Ústav fyziky
Bezručovo náměstí 13
746 01 Opava
Чешская Республика
pavel.bakala@physics.cz

СВІТЛАНА ІВАНІВНА ЛУЦІЙ

Україна, Київ

ОБРАЗИ МИТЦІВ У ПРОЗІ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 1940–1990-Х РОКІВ

ABSTRACT:

Images of artists in prose of the writers of the Ukrainian Diaspora in the 1940s-1990s.

The article analyzes the images of artists in prose of the writers of the Ukrainian Diaspora: E. Andievska, I. Bahrianyi, V. Barka, V. Vovk, R. Volodymyr, D. Humenna, V. Domontovych, O. Zvychayna, O. Izarskyi, O. Kerch, Yu. Kosach, I. Kostetskyi, U. Samchuk, Yu. Tarnavskyi, M. Tsukanova, D. Yaroslavska. The role and meaning of these images are examined, the genre and style features of the works, in which the images of artists, especially novels, play an important role. The focus is on genre modifications of the novel about the artist. Its genre and stylistic features, the content are considered. The features of genre modifications in the literature of the Ukrainian Diaspora have been clarified. The works of Diaspora writers about artists, musicians and singers are analyzed. It is proved that the prose of the Diaspora continued the traditions of Ukrainian prose of the 1920s and 1930s, which focused on artistic issues or artists played an important ideological function.

KEY WORDS:

Novel about the artist – genre modifications – artist images – problems – Diaspora – art.

Мистецька проблематика посідає важливе місце у світовій та вітчизняній літературі. “Künstlerroman” бере свій початок у XVIII столітті, хоча його джерела можна виявити й у попередні епохи. Одним із перших таких творів дослідники називають роман Й.-В. Гете “Театральне поклонання Вільгельма Мейстера”, написаний протягом 1777–1785 років, хоча рукопис твору було віднайдено аж в 1909 році. До цього жанро-

вого різновиду, на думку вчених, належать такі твори, як “Роки навчання Вільгельма Мейстера” і “Роки мандрівок Вільгельма Мейстера” Й.-В. Гете, “Людина з гусьми” Я. Вассермана, “Творчість” Е. Золя, “Зелений Генріх” Г. Келлера, “Доктор Фаустус” Т. Манна, “Мандри Франца Штернбальда” Л. Тіка, “Портрет Доріана Грея” О. Уайльда та ін.

В українському літературознавстві теоретичних досліджень, присвячених “роману про митця”, не так і багато. У них насамперед ідеться про розвиток цього жанру у світовій літературі. Тут варто відзначити праці таких учених, як В. Скуратівський, Н. Білик, І. Сторощук. Так, у роботі В. Скуратівського “Проблеми мистецтва в німецькому романі критичного реалізму ХХ століття” [Скуратівський 1970] розглянуто проблеми мистецтва та митця в німецьких романах 1900–1950-х років.

Літературознавець акцентував увагу на тому, що характерною рисою мистецького роману (“Künstlerroman”) згадуваного періоду стала взаємодія мистецької та соціальної проблематики. Німецькі письменники життя митців розглядають у контексті суспільного буття, показують, що доля творчої особистості часто залежала від соціальних факторів.

Дослідниця Н. Білик вивчала розвиток “роману про митця” на прикладі англійської літератури [Билык 1988]. У дисертаційній роботі “Англійський реалістичний “роман про художника” післявоєнних десятиліть: основні проблеми і тенденції” вона з’ясовує особливості цього жанрового різновиду. Провівши порівняльний аналіз романістики ХІХ і ХХ століть, дослідниця наголошує на тому, що у “романах про митця” ХІХ століття акцентується увага на тому, що обставини нищили творчу особистість, а у творах ХХ століття ця особистість чинить опір соціуму.

І. Сторощук у статті “Роман про митця у контексті літературних дискусій” [Сторощук 2011] веде мову насамперед про теоретичне осмислення цього жанрового різновиду – “роману про митця”. Уточнює таке поняття, як “Künstlerroman”, розглядає його у контексті літературних дискусій.

За визначенням Ю. Коваліва, “роман про митця” – це широкоформатний епічний твір, присвячений творчій та життєвій долі письменників, малярів, музикантів, акторів [Ковалів 2007]. Згадує про цей жанровий різновид і Н. Бернадська в монографії “Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція” [Бернадська 2004].

Образи митців у прозі письменників української діаспори – тема актуальна і на сьогодні не вивчена. У статті об’єктом дослідження стали романи й повісті Е. Андіївської, І. Багряного, В. Барки, В. Вовк, Р. Володимира, Д. Гуменної, В. Домонтовича, О. Звичайної, О. Ізарського, О. Керч, Ю. Косача, І. Костецького, У. Самчука, Ю. Тарнавського,

М. Цуканової, Д. Ярославської. Варто зауважити, що в літературі української діаспори “романів про митця” у “чистому вигляді” практично немає. Образи митців зустрічаються часто в соціальній, соціально-психологічній, психологічній та філософській прозі.

“Künstlerroman” – це твір, у якому герої, письменники, художники, актори, музиканти, танцівники та ін., прагнуть реалізувати свій таланти. Домінуючі мотиви “романів про митця” – це мотив становлення обдарованої особистості, мотив подорожі, мотив творіння. Головна проблема – проблема творчості та власного життєвого призначення. “Романи про митця” можуть поділятися за видами творчої діяльності: музичний, у якому герой є музикантом, і, відповідно, поетичний, живописний тощо.

“Роман про митця” (“Künstlerroman”) змальовує взаємовідносини художника та соціуму. Якщо в “романах про митця” ХІХ століття творча особистість стає жертвою суспільства і часто гине, то у творах ХХ століття митець намагається протидіяти суспільному тиску, зреалізувати свій таланти. Ознака “роману про митця” – це мотив творіння. Герой – обдарована особистість – прагне відбутися як письменник, художник, музикант, актор. Часто письменники зображають внутрішній конфлікт особистості, її психологічний стан, формування світоглядних орієнтирів.

Важлива роль у творах про митців відводиться показу мистецького середовища. Так, головні герої роману Оксани Керч “Альбатроси” [Керч 1957] – мистецька богема Галичини. Авторка проводить паралелі між митцями та альбатросами – прекрасними граційними птахами, які чудово почуваються в повітрі, але безпорадні на суші. Митці – особлива порода людей, які сміливо плавають лише у творчих небесах. На землі їм вижити непросто. У назві роману та його проблематиці прочитується натяк на відому поезію Ж. Бодлера “Альбатроси”.

Письменник та соціум

Як уже зазначалося, в прозі української діаспори “романів про митця” не так і багато. Так, скажімо, в романі виховання Юрія Тарнавського “Шляхи” (1961) головний герой – юний письменник Детлеф. Річ у тім, що Ю. Тарнавський був представником молодшого покоління української діаспори, яке дітьми залишило Україну і формувалося вже в Європі. Він належав до гурту письменників-модерністів – Нью-Йоркської групи. Жанр свого твору Ю. Тарнавський означив як “ein Bildungsroman”, наголосивши в авторських коментарях: “Підкреслюючи приналежність роману до цього органічно німецького жанру, як і самим твором, я хочу

признати свій борг німецькій культурі й середовищу, серед яких я виростав” [Тарнавський 2000: 418].

Цей роман Ю. Тарнавського згадував критик Григорій Костюк у статті “Українська еміграційна проза за 1965 рік” як один із кращих творів української діаспорної прози, де глибоко й майстерно висвітлена екзистенційна проблема людської самотності та смисложиттєвих пошуків молодого людини: “Юрій Тарнавський з почуттям міри й вникливості показує цей дивний, майже інфантильний світ так, що читач, не сприймаючи його, переживає, співчуває й любить. Секрет у щирості, психологічній мотивованості й мистецькій переконливості” [Костюк 1983: 413].

В одному зі своїх інтерв’ю Ю. Тарнавський висловив думку про вплив на нього сартрівських ідей: “Я писав “Шляхи” тоді, коли був під сильним впливом Сартра, так що це програмово екзистенціалістичний твір. Я, мабуть, таки свідомо назвав його Шляхи, нав’язуючи до Сартра. Я майже певний, що мав на думці Сартрів цикл романів Шляхи до волі. Назвою цією хотілося мені показати, які труднощі лежать перед молодого людиною, що починає свій життєвий шлях і вже від перших кроків зустрічається з роздоріжжями” [Світо-вид 1996: 21].

Молодий письменник Віктор Лисенко – головний герой родинної хроніки Олекси Ізарського. Романний цикл О. Ізарського складається з 8 творів. У повісті “Ранок” ідеться про дитинство Віктора Лисенка; “Віктор і Ляля” – про юність; романах “Київ” – навчання в Київському університеті; “Полтава” – про життя в окупованій німцями Полтаві; повістях “Чудо в Мисловицях”, “Саксонська зима”, романах “Літо над озером”, “Столиця над Ізаром” – про еміграційну одісею. Як і в романі видатного прозаїка 1920-х років В. Підмогильного “Місто”, головний герой Віктор Лисенко, правда не із села, а з Полтави, приїхав до столичного міста здобувати освіту. У творі майстерно відображено життя студентів тридцятих років. Як і Степану Радченку, Віктору Лисенку Київ спочатку не сподобався: “Отакий Київ: пісок, глина, пил на спориші й на калачиках, жодного дерева на подвір’ї...” [Ізарський 1970: 14]. Потім головний герой починає його вивчати, відчуваючи безмежні можливості культурно-освітнього зростання людини в ньому.

Оскільки Віктор Лисенко – професійний філолог і письменник, у творі звучать роздуми про роль митця в критичних для народу ситуаціях, про подальший шлях українського письменства, який лежить у площині модернізації літератури: “Нам ще треба довести, що нашій мові, нашому письменству не протипоказаний урбанізм з його інтелектуалізмом” [Ізарський 1977: 17]. Літературні вподобання Віктора Лисенка збігаються із вподобаннями самого О. Ізарського: “Віктор звичайно до

світанку читав за столом і в ліжкові: Гете, як також літературу про нього. Рільке й рількіяну, нарешті Ромена Ролляна – “Музики минулого” і “Музики наших днів” [Ізарський 1977: 373].

Сам письменник зізнавався, що і в художніх творах, і в щоденникових записах намагався зафіксувати основні події літературно-мистецького життя діаспори. У романі “Літо над озером” уводить постаті письменників на еміграції. Про це згадує й у своїх записах: “У щоденниках моїх, треба визнати, розмістилася ціла енциклопедія нашого літературного життя за кордоном України... Жаль лише, якщо всі ці великі й малі факти зникнуть” [Ізарський 2006: 392].

Родинна хроніка О. Ізарського свідчить про те, що Віктор Лисенко – певною мірою сам письменник. Він втілює типовий образ покоління, яке формувалося в період сталінщини, коли була фактично винищена українська інтелігенція. Неприйняття тоталітарного радянського режиму визначило подальший шлях родини Лисенків, який проліг в еміграцію: Грюнберг, Штутцен, Лейпциг, Авсбург, Ванген, Мюнхен.

Доля митця, зокрема письменника, в тоталітарному суспільстві переконливо зображена у творах У. Самчука, Д. Гуменної, І. Багряного, Ю. Косача. В образі Андрія Мороза – героя трилогії У. Самчука “Ost” (роман “Темнота”) [Самчук 1957] – показано трагедію української інтелектуальної еліти. Жорстоко винищуючи стару та новонароджену національну інтелігенцію, залякавши або приручивши її званнями й нагородами, режим створював усі умови для тотального контролю над суспільним життям в Україні.

У. Самчук прописав неоднозначні тенденції літературно-мистецького життя 1920–1930-х років: література цього періоду не лише дала буйне суцвіття оригінальних талантів, а й витворила нову касту мистецьких пристосуванців, які свій талант ставили на службу режимові, виконуючи соціальні замовлення та продукуючи твори низького культурного рівня на догоду смакам масового читача. Письменник Андрій Мороз, герой роману “Темнота”, яскраво втілив ці негативні культурні тенденції тогочасного суспільства.

Героїня соціально-психологічного роману О. Звичайної “Страх” [Звичайна 1958] Марія Степанівна Ромашко навпаки відмовляється служити тоталітарному режимові. У цьому творі надзвичайно переконливо передано гнітючу атмосферу в радянській Україні періоду ежовщини. Письмениця майстерно розповідає про екзистенційні відчуття людей цього часу, правдиво змальовує й жорстоких убивць – виконавців волі Москви, і їхніх жертв – переважно людей інтелігентних, освічених і талановитих. В основу роману покладено дві проблеми: проблему страху

як могутньої зброї для втримування мільйонів у стані безоглядної покори, і проблему таланту, який з ідеологічних міркувань готова знищити тоталітарна система. Так сталося з артисткою Марією Степанівною Ромашко, яка не схотіла брати участь у передвиборчій кампанії до Верховної ради СРСР, співпрацювати з НКВС. Її не спокусили ні висока посада, ні всілякі блага, які були обіцяні за службу партії. Партійний чиновник Яків Брух, вітаючи Марію Степанівну з новою посадою, висловив свої погляди на призначення її мистецького таланту: “Московський Кремль – мозок і душа ССРСР і навіть всесвіту, і от до почесної ролі рупора ідей Кремлю я й покликав цю талановиту людину” [Звичайна 1958: 116].

У романі Д. Гуменної “Діти Чумацького Шляху” розділ “Брами майбутнього” розповідає про 1920–1930-ті роки. Тарас Саргола – майбутній письменник – навчався в Києві. Чимало місць у творі присвячено літературному процесу цього періоду: зображаються ключові постаті, письменницькі угруповання. Ідеться про “Ланку”, неокласиків, “Плуг”, “Молодняк”, М. Хвильового, М. Зерова, Д. Загула, С. Пилипенка, Івана Ле (у романі – Ре), Г. Косинку (Василька), Я. Качуру (Танцюру), І. Кулика (Шуліку), О. Корнійчука (Микитчука), Б. Антоненка-Давидовича (Головача) та ін.

Літературний шлях Тараса Сарголи типовий для творчої інтелігенції 1920–1930-х років. Йому, мислячій та національно свідомій особистості, надзвичайно складно утверджуватися в літературі. У книзі “Діти Чумацького Шляху” авторка порушує гострі соціальні проблеми 1930-х років: проблему голоду, розкуркулення, розправу з національною інтелігенцією. Розмовляючи з однолітком Фімою, Тарас Саргола з обуренням говорить про цілеспрямоване нищення національного світогляду на догоду інтернаціоналізму: “Я так хочу інтернаціональної, вселюдської культури..., але занадто почуваю себе українцем. Мені жаль за всім, що складає мою милу Україну. Губиться зміст, сенс, інтерес, смак інтернаціонального, як нема в ньому українського” [Гуменна 1998: 214].

Роман Д. Гуменної “Скарга майбутнього” [Гуменна 1964] став ідейно-тематичним продовженням тетралогії “Діти Чумацького Шляху”. Цей твір літературознавець діаспори Г. Костюк слушно назвав “психологічною студією з людинознавства в художніх образах” [Костюк 1983: 409]. На тлі буремних перетворень 1920–1930-х рр. авторка прописує трагічну долю сільських дівчат, Мар’яни Вересоч і Васанти Чагир, яким так зване “куркульське походження” стало перешкодою в науковій кар’єрі. Шляхи двох подруг навіки розходяться після того, як кожна з них робить свій вибір: Васанта, зрікшись свого батька, здобуває право повернутися до улюбленого мовознавства, а Мар’яна, залишаючись вір-

ною своїм переконанням, обирає письменницький шлях. Ідея спорідненої праці, людського щастя, що полягає в коханні, улюбленій роботі, поєднується з ідеєю самотності, неможливістю бути щасливим у тоталітарному суспільстві.

У соціально-психологічному романі О. Керч “Наречений” (1965) розповідається про національно-визвольні змагання українців у Галичині 1920–1930-х років та долю людей, пов’язаних із згадуваними подіями. У творі також описується літературне життя 1920–1930-х років та його найяскравіші постаті, зокрема М. Хвильовий. Галичанка Вероніка, яка приїхала в Східну Україну, щоб взяти участь у національно-культурних перетвореннях, розповідає про враження від літвечірки, на якій виступав М. Хвильовий: “На сцену ввійшов швидким кроком невисокий, чорнявий у чорному. Підніс голову з високими гадюками брів, на невисоке чоло набігли хмарки чорного волосся. Обвів залю палаючими очима, і біле обличчя передало хвилювання слухачам. Заля замовкла. Густий, темний голос несеться по залі й приковує до себе жадібну увагу. Нікого до нього не слухала я так і нікого після нього вже не чула зовсім. – Я – романтика.

Він читав, не підносячи голосу, але в його голосі то гриміли весняні громи, то, ніби співаючи тужливі церковні напиви, тужила революційна осінь, то стогнала смерть, то хлюпала кров і ридало гірке розчарування. Навіть у тій жертві, яку він, перемагаючи себе, приніс революції, було зерно зневіри, розпачу й передчуття загибелі” [Керч 1965: 133]. Вероніка також згадувала, що серед її лектури були твори М. Зерова.

Роман О. Керч “Наречений” свідчить про те, що твори М. Хвильового добре знали й читали в Західній Україні, зокрема в Галичині. Так, героїня роману Любуна в розмові з єврейською дівчиною Симою згадувала твір М. Хвильового “Санаторійна зона”. На що Сима відповіла, що він “найкраща річ у вашій літературі” [Керч 1965: 214]. Сима також була знайома з віршами О. Влизька.

В історичному романі Ю. Косача “Чортівська скеля” є такий епізод: студент-філолог Олекса Карпишин захоплено розповідає художнику Олексі Струхманчуку про ті мистецькі перетворення, які відбуваються в Східній Україні в 1920-х роках: “А ви читали “Вітер з України” Тичини? Ах той вітер, Боже мій, який вітер! А неокласики – Рильський, Филипович, Зеров, ви читали, ні? Втрачаєте, пане товаришу, багато втрачаєте. А Сосюра, Фальківський і всі наші футуристи! Пане товаришу, відродження, могутнє відродження українського слова...” [Косач 1988: 10].

Цей роман не лише про підпільну боротьбу національно свідомих українців. Це також твір про художника, який прагне служити і мистецтву, і своєму народові. Ю. Косач намагався з'ясувати, настільки поєднані ці місії. Усвідомлюючи талант свого побратима – Ореста Струхманчука – підпільники бережуть його життя, прагнуть давати йому менш небезпечні доручення. Оскільки Орест – митець, то в творі згадуються багато імен із історії мистецтва, ведуться дискусії на культурно-мистецьку тематику.

Одвічна проблема служіння митця народу в романі одна з ключових. Орест Струхманчук у розмові з підпільником Гориничем висловлює думку про те, яку позицію повинен він зайняти в часи національно-визвольної боротьби: “Пісня, музика, поезія, малярство – це також зброя, земляче Горинич. Не забудьте, що сотні тисяч патріотів, колись у Франції, відстоювали свою революцію і захищали від ворога свою батьківщину, а їх зірвала й окришила мов хуртовина марсельеза, створена митцем Руже де Лілем... Значить, і митець для революції таки потрібний...” [Косач 1988: 71]. У романі “Чортівська скеля” герої постійно дискутують на філософські, історичні, культурно-мистецькі теми.

Образи акторів і музикантів у повістях та романах діаспори

У повістях та романах діаспори виписані трагічні долі не лише письменників. Часто жертвами тоталітарного суспільства стають актори, музиканти, художники. Перша книга незавершеної трилогії І. Багряного “Маруся Богуславка” (1957) продовжила головну тему його романістики – протистояння особистості тоталітарній радянській системі. Головна героїня роману, молода талановита акторка Ата Дахно, грає в спектаклі роль національної героїні – нескореної Марусі Богуславки. Саме Ата Дахно і театральна вистава “Маруся Богуславка” стають для жителів маленького містечка Наше будителями приспаної суспільною ідеологією національної свідомості. Це своєрідні символи національного прозріння. І саме театр у містечку Нашому відіграє надзвичайну роль. Він виступає центром усіх ідеологічних та мистецьких суперечок, осередком національного мистецтва. Письменник діаспори Леонід Полтава так схарактеризував роль театру в романі “Маруся Богуславка”: “Хто ж головний герой “Марусі Богуславки”? Молодь? А може, театр, як символ. Недаремно всі події зосереджуються довкола театру – театр переріс у храм української національної культури” [Багрянний 2006: 26]. У розділі роману “Храм Мельпомени” І. Багрянний зазначає, що тетар – “душа цього міста”. Постановка п'єси “Маруся Богуславка” – неабияка подія для міста та театру, із репертуару якого були усунуті найкращі п'є-

си провідних драматургів. Тому керівник театру Сластьон мав постійну проблему: “що ж ставити?!” Куліш? Заборонений. От він би всю душу віддав, щоби здійснити свою давню мрію, поставити “Патетичну Сонату”, але – цю мрію треба поховати навіки. Винниченко? Заборонений. Корнійчуків “Платон Кречет”? Скільки ж можна!!” [Багрянний 1957: 82–83]. У романі, крім Ати Дахно, зображенні й інші митці: художник Данко Шигимага та декоратор Петро Сміян, який не лише створює для майбутньої декорації п’єси. У дискусіях з ним зростає національна та особистісна позиція Ати Дахно.

Образи музикантів і співаків зустрічаються і в повістях Р. Володимира (справжнє ім’я Кухар Роман Михайлович). І це не випадково, адже він сам професійний співак (тенор). Навчався у Львівській та Віденській консерваторіях (1940–1943), 1952 року завершив музичну освіту в Колорадському університеті. Виступав з концертами в різних містах: у Львові, Відні, Зальцбурзі, Мюнхені та ін., виконував твори таких композиторів, як Л. ван Бетховен, Дж. Верде, С. Гулак-Артемівський, М. Лисенко, С. Людкевич, К. Стеценко, Д. Січинський.

У центрі повісті “Манівцями” [Володимир 1989] доля родини емігрантів Прісних, їхнє поневіряння на чужині. Завдяки образу Радомира Прісного та його родини письменникові вдалося всебічно відобразити долю сім’ї емігрантів та можливість збереження національної ідентичності в умовах асиміляції в чужому середовищі. У центрі авторської уваги – відтворення внутрішнього світу героїв, особливо Радомира Прісного, чий образ виписано найбільш детально. Цей герой багатो в чому нагадує самого автора. Найперше за родом занять. У творі виринають подробиці з колишнього життя Радомира Прісного, які засвідчують його успіхи як митця-музики. Саме герої-митці у творах Р. Володимира продовжували плекати національну культуру на чужині.

Марія Цуканова – письменниця діаспори, яка на сьогодні невідома широкому читацькому колу. Важливу роль у її творчому доробку займає насамперед мистецька проблематика. Образи митців стають головними у її повістях та романах. Так, 1968 року у видавництві Ю. Середяка вийшла книга письменниці “На грані двох світів” [Цуканова 1968].

1992, а потім 2013 року твори М. Цуканової побачили світ уже в Україні [Цуканова 2013]. Відкривалася книга вступною статтею літературознавця Є. Онацького під назвою “Зворушлива людяність Марії Цуканової”. Розкриваючи художні домінанти письменниці, Є. Онацький відзначив насамперед глибокий психологізм, філософізм та гуманізм її творів: “Цей філософічний..., підсвідомо релігійний, – підхід до життя освітлює всю відому нам творчість Марії Цуканової. І в світлі цієї гуман-

ної філософії твори її набирають особливої теплоти й емоційної сили” [Онацький 1992: 9].

Глибока людяність, доброта, сердечність притаманна героям повісті “На грані двох світів”. У вже згадуваній передмові Є. Онацький стверджував: “У Цуканової, зрештою, наша сіра щоденна дійсність перемішується з якоюсь іншою, вищою, надземною дійсністю, і то так мистецьки, що часто саме цей надземний світ видається найбільш реальним” [Онацький 1992: 8].

Повість “На грані двох світів” – один із найсильніших творів у спадщині Марії Цуканової. Цей твір має незвичайну композицію: смертельно хворий герой по черзі опиняється у двох світах: реальному та фантастичному. У казковий світ він потрапляє під час сну. У реальному світі герой знаходиться в лікарні й усвідомлює, що на нього чекає смерть, у іншому світі – він принц, спадкоємець престолу, навколо якого плетуться інтриги й готуються зради. Однак герой знайшов своє щастя, одружившись за велінням власного батька на принцесі сусідньої держави Дальміні. Добра, людяна і щира молода дружина навчила його бути справедливим і мудрим володарем, який ставиться з любов’ю та розумінням до своїх підданих.

Обидві повісті М. Цуканової “Їхня таємниця” та “На грані двох світів”, а також роман “Проба” свідчать про те, що у центрі неоромантичної творчості письменниці – герої надзвичайні й духовно красиві. Такою постає й дівчина-співачка Марина, вихованка геніального педагога Володимира Книша, із роману “Проба”, яка їде вступати на роботу до оперного театру. Образ дівчини-провінціалки, яка спочатку некомфортно почуває себе у великому місті, нагадує героїв “великої прози” письменників “розстріляного відродження”, зокрема В. Підмогильного, М. Івченка та ін.

Варто відзначити, що авторці особливо добре вдавалися саме образи митців – художників та співаків. Повість “Їхня таємниця” має підзаголовок “Записки митця”. Твір, у якому історію двох закоханих героїв, співачки Ганни та льотчика Максима Марного, розповідає художник Стефан. Загалом за змалювання творчих особистостей М. Цуканова бралася неодноразово. Такий інтерес був не випадковий. Письменниця сама була професійною художницею та музикантом. У 1920-х роках вона навчалася в музичному технікумі, а потім у Харківському інституті музичної культури, а також вивчала живопис у майстерні художника Володимира Сергійовича Барделіуса. Уміння грати на музичних інструментах та малювати знадобилися їй у голодний 1933-тій рік. Протягом 1935–1941 років М. Цуканова працювала піаністкою в Естрадному бюро

в Харкові, потім акомпаніатором в Ізюмському залізничному клубі, малювала на замовлення килими. Таким чином вона рятувала родину від голодної смерті. Художній та музичний талант стали в пригоді й далеко за межами України.

Перший твір М. Цуканової “Святий хутір” був написаний на антирелігійну тематику. Цю повість вона планувала надрукувати в журналі “Червоний шлях”. Редактор журналу П. Тичина відмовив публікувати цей художньо слабкий твір. Письменниці, яка тільки входила в літературу, він порадив братися за знайомі теми: “Ви можете писати, але взялися описувати те життя, якого ви не знаєте. Хто ви за фахом? Ось і пишть з життя консерваторії” [Гавриш 2013: 6]. У повісті “На грані двох світів” головний герой принц-митець, юний паж Аніель – маляр. У повісті “Їхня таємниця” герой-оповідач Стефан – художник, дівчина Ганна, у яку він закохався, співачка. У творах М. Цуканової помітне місце посідають інтелектуальні діалоги героїв, присвячені питанням музики та живопису, авторка неодноразово використовує кольорові та звукові образи, щоб відтворити зовнішність героїв, їхні враження та переживання.

М. Цукановій вдається передати найтонші порухи душі своїх героїв. За словами письменниці, проза В. Винниченка була для неї взірцем. Вона листувалася з В. Винниченком, надсилала йому свої твори. У листі від 13 листопада 1947 року письменник надзвичайно делікатно висловив свої міркування з приводу прочитаних творів М. Цуканової: “А тепер дозвольте сказати Вам кілька слів з приводу Ваших літературних праць. Вони справили на мене дуже гарне враження. Я радію, що українська земля може породжати таких літературних робітників, як Ви, що можна читати такі українські праці з інтересом і деякі навіть з певним зворушенням...” [Гавриш 2013: 13].

Творчість М. Цуканової згадував Ю. Шерех у літературознавчій розвідці “Стилі сучасної української літератури на еміграції”. Критик відмітив, що проза М. Цуканової містить риси сентименталізму. Дослідник пояснив це тим, що схильність письменниці до зображення ідеальних героїв, особливих, перебільшено прекрасних почуттів – природний протест проти жорстокості, знецінення моральних вартостей і людського життя у воєнному та повоєнному світі [Шерех 1964].

Варто також згадати роман Д. Ярославської “В обіймах Мельпомени” (1954). Хоча події твору відбуваються в часи Другої світової війни, авторка акцентує увагу тільки на мистецьких проблемах, насамперед на проблемах українського театру того часу. Її цікавлять люди, які своє життя пов’язали з Мельпоменою. Головний герой твору – директор те-

атру Всеволод Евич – прагне модернізувати театр, який “не може вийти з побутовщини”, змінити репертуар, ставлення акторів до своєї роботи. У романі реалістично і психологічно тонко змальовано театральне середовище.

У повістях В. Вовк образи митців також відіграють надзвичайно важливу роль: це поетеса Віра, художниця Зоя (“Духи й дервіші”), килимарка Раїна, флейтистка Альма (“Старі панянки”) та ін. Для неї, письменниці й художниці, тема мистецтва та становлення митця надзвичайно близька. Мотив зростання та формування митця (“Вітражі”, “Старі панянки”) – один із улюблених авторських мотивів.

Людина різнобічних обдарувань: і поезія, і проза, і малярство, і перекладацтво – В. Вовк усіма шляхами намагалася популяризувати українську культуру за кордоном, культивувати образ українця як громадянина Всесвіту, який ніколи не забуває свою Батьківщину й культуру, а також викликає в інших народів повагу.

Героїні повістей “Духи й дервіші”, “Вітражі”, “Старі панянки” [Вовк 2001] узяли чимало рис авторки: вони освічені, самозаглиблені, віруючі, альтруїстичні й часто не пристосовані до життя. У статті про прозу В. Вовк літературознавець В. Шевчук слушно тонко підмітив автобіографічні риси цієї прози: “Зрештою, всі її більші твори – ніби документовані описи себе у світі, але, певна річ, змішані з фантазією авторки. Це її художній метод” [Шевчук 2001: 7].

Раїна та Альма (повість “Старі панянки”) – українка та бразилійка – громадянки Всесвіту. Вони, надзвичайно інтелігентні, освічені та художньо обдаровані, духовно близькі особистості. Ю. Григорчук в монографії “Проза Віри Вовк: виміри сакрального” [Григорчук 2016] висловила цікаву думку про те, що українка Раїна та килимарка Альма – це дві частини душі самої Віри Вовк, яка розвиває й популяризує у світі культуру своєї Вітчизни, однак спрагло вивчає культуру Бразилії – країни, яка фактично стала для неї другою батьківщиною.

У цілому прозова творчість В. Вовк доповнила модерністські пошуки представників Нью-Йоркської групи. Письменниця прагнула віднайти такі жанрово-стильові форми, які б дозволили їй висловити власні філософські та мистецькі позиції. У її стильовій палітрі проступають риси неоромантизму, бароко, символізму, імпресіонізму та сюрреалізму. Синтез літератури, живопису та музики у її творах засвідчують неповторний авторський почерк.

Роман-притча В. Барки “Спокутник і ключі землі” [Барка 1992] продовжив кращі традиції філософської та психологічної прози доби українського “розстріляного відродження”. Головний герой роману

“Спокутник і ключі землі” – українець Олег Паладюк, який опинився в Америці. За фахом він музикант, а тут працює доглядачем паровика у великому будинку. Музиканту й романтику Олегу Паладюку важко прижитися в прагматичному американському світі (власне, як і самому В. Барці). Небезпечно йому не лише в чужій країні. Навколо плетуться інтриги: це роблять його ж земляки. Ситуація Олега Паладюка схожа із життям багатьох емігрантів. Українці часто роздмухували вогонь ворожнечі, звинувачуючи один одного в шпіонажі на користь Радянського Союзу, націонал-комунізму, фашизму та ін. Доля Олега Паладюка – яскраве тому свідчення.

Характерною рисою цього твору стала велика кількість філософських дискусій. Це, наприклад, розмови Олега Паладюка з єпископом про віру, про епоху Середньовіччя, про Григорія Сковороду. Олег Паладюк – мисляча особистість, яка постійно намагається збагнути ряд філософських проблем: сенс життя, духовні цінності особистості та їхня перевага над прагматизмом. Безперечно, онтологічні пошуки Олега Паладюка близькі автору, який духовні цінності ставив понад усе. Головний герой роману іде праведною дорогою. Він і є той Спокутник, який ніколи не зійде з обраного шляху. Звідси і назва роману “Спокутник і ключі землі”. Цей твір був надрукований в Україні в 1992 році. Машинопис з авторськими правками нині зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАНУ [Барка 1988].

Художниці й художники у прозових творах письменників діаспори

Образ мисткині-художниці подано у романі У. Самчука “На твердій землі”. Роман “На твердій землі” – це роман кар’єри, у якому автор дуже органічно використав елементи любовного роману. У творі письменник прагнув показати історію свого покоління. Розповідь у романі веде українець Павло Іванович Данилів, який вперше ступив на тверду землю Канади після довгих емігрантських блукань, перебуванні в таборі Ді-Пі.

Цим твором У. Самчук намагався психологічно підтримати українських емігрантів, показати своїм співвітчизникам, що Канада – країна великих можливостей. Варто тільки прагнути досягти успіху й не опустити рук. Купуючи землю в Оквілі, Павло Данилів висловився так: “Я потребую ґрунту, я впускаю до нього коріння” [Самчук 1966: 253].

Павло Данилів – мрія прозаїка про ділових активних українців, які почували б себе вільно й комфортно в Канаді, до яких би з повагою ставилися представники інших націй. Головний герой намагається зберег-

ти власну ідентичність у багатокультурній країні. Він одружився з українською дівчиною Катрусєю, брав участь у громадському та культурному житті, читав лекції, співав партію Петра в опері “Наталка Полтавка”, писав до газети “Свобода”.

У романі вміщено чимало інтелектуальних діалогів, особливо цікаві розмови Павла Даниліва з художницею Леною про мистецтво, про віру, про майбутнє Канади. Данилів захоплений цією країною: “Сплав націй... Нова, тверда, нержавіюча сталь рас, мов, духів смаків... Твердиня свободи, закована льодом півночі... Плюс гранітний аеродром космічної авіонавтики” [Самчук 1966: 138].

У межах одного роману прозаїк надзвичайно продуктивно поєднав і національну, і мистецьку проблематику. Проблема жінки-митця, її місця і долі в сучасному світі – одна із важливих проблем у канадській літературі – втілена в образі художниці Лени. У розмові із закоханим і готовим одружитися з нею Павлом Лена так пояснює причину своєї відмови: “...З мене ніколи не буде доброї жінки, але навіть доброї коханки. То ж я без статі... Я могла б також родити. Моя біологія цілком в порядку. Але я, моя психологія до цього не достосована... Зрозумій, що мої примхи не конче примхи... Це моя доля. Призначення...” [Самчук 1966: 363].

Про життя українських емігрантів у перші роки післявоєнної еміграції в таборах Ді-Пі розповідається у творі Е. Андіївської “Роман про добру людину”. У цьому романі йдеться не лише про одвічні філософські проблеми, як-от філософські проблеми: проблему співіснування в людині доброго та злого начал, проблему людського призначення, життєвого вибору та відповідальності. Авторка торкається найактуальніших питань національного буття українців. Літературознавець Ю. Клиновий також відзначив саме цей намір письменниці показати кращі риси українців, додавши при цьому, які нові засоби використовує авторка для реалізації свого задуму: у “Романі про добру людину” “...за тему править не доля людини, але доля цілого народу” [Клиновий 2004: 128].

У таборах Ді-Пі волею долі зібралися люди з різних регіонів України (східняки й західняки), різних ідейних переконань, різних професій і талантів. Одним із мешканців табору був маляр-самородок Онисько, який “зеленого поняття не має про стилі й школи”. Він любить життя, радіє життю, тому й розп’яття Ісуса Христа малює не похмурими, а яскравими веселковими барвами: “Розп’яття – це не садистичне увічнення людських страждань, а одягнена в плоть надія на світле воскресіння, і тому перед молочно-медовим тілом Христа, завиненого на стегнах вишиваним рушником, стоять, одне око опущене до землі від сліз,

а друге – розплющене на півщоки від дива, кубістичні молодичі в хустках-кошиках з накрайним помаранчевим хлібом... а навколо в повітрі семидзьобі півні-дрофи із стокротками замість пазурів...випростовують дебели крила в такому захваті, що одразу ж вияснюється: ще навколо сумують, але зараз почнеться свято, бо Спаситель от-от воскресне, люди поки що не бачать (тобто трохи й вони бачать, тільки ще не готові повністю сприйняти цієї невміщальної новини, і тому вони бачать і не бачать), а природу вже охопив світловий вир...” [Андієвська 1993: 188].

На сторінка роману В. Домонтовича “Без ґрунту” також зустрічається образ художника. Цей твір уперше публікувався протягом 1942–1943 років у Харкові на сторінках журналу “Український засів”, а потім був допрацьований та надрукований в Регенсбурзі. В. Домонтович по-філософськи осмислював актуальну для еміграційної літератури проблему відчуження від національного коріння, так звану проблему “безґрунтярства”.

У згадуваному романі йдеться про те, як у тоталітарну епоху українське суспільство відлучали від культурної спадщини предків, формували інтернаціональний світогляд, філософію “безґрунтярства”, ставили митця на службу панівній ідеології.

М. Гірняк слушно відзначала, що в художній спадщині письменника порушено цілий ряд соціальних, історичних і філософських проблем: “Непевність епохи, тоталітарне суспільство, раціоналізація та технізація людського існування, плинність часу та відносність істини, історична пам’ять і відірваність від ґрунту, катастрофічна несталість людського життя, двозначність слів і почуттів, утрачена автентичність – це проблеми, які переосмислюються та модифікуються практично в усіх художніх та культурософських творах В. Петрова” [Гірняк 2007: 29].

Сюжет у романі розгортається навколо церкви, побудованої за проектом художника Степана Линника в 1908 році. Співробітник Комітету охорони пам’яток старовини й мистецтва Ростислав Петрович вирушає у відрядження до Дніпропетровська, щоб на місці вирішити питання, чи можна присвоїти цій архітектурній пам’ятці статус культурно-мистецького заповідника. Власне, ініціатори цієї справи добре розуміють, що тільки в такий спосіб можна порятувати унікальну Варязьку церкву.

Зі спогадів Ростислава Петровича виринає незвичайна історія художника-дивака Степана Трохимовича Линника. Ростислав Петрович познайомився з ним в Петербурзі і спілкувався з Линником аж до його загадкової смерті. Цей художник прагнув започаткувати мистецтво нової епохи: “Линник мріяв створити мистецтво прийдешньої епохи, – це було найменше, з чим він мирився. Він так само заперечував мистецтво

Нового часу, як митці Ренесансу свого часу заперечували мистецтво середньовічне, яке вони називали “готичним”, тобто варварським” [Домонтович 1948: 85].

“Линника хвилювали образи великих зрушень і вирішальних змін, страшні примари катастроф, які принесуть загибель старому світу” [Домонтович 1948: 88]. Тому його картини часто шокували й пригнічували глядачів. Вони вражали своєю похмурістю, катастрофізмом. Його улюблена доба – епоха Середньовіччя: “В мистецтві середньовіччя для нього важили не стиль і форма, а принцип централізованого призначення мистця й мистецтва” [Домонтович 1948: 90].

Степан Линник – пряма протилежність художника Ониська – героя твору Е. Андіївської “Роман про добру людину”. Загадкова смерть Степана Линника більше схожа на самогубство, ніж на нещасний випадок. Можливо, художник зрозумів, що не зміг створити “мистецтво епохи”, про яке мріяв, а песимізм та зневіра в усьому (із картин Линника на завжди зникло світло) призвела до його трагічного фіналу.

У підсумку варто зазначити, що “роман про митця” так і не посів чільного місця в літературі української діаспори. Однак образи митців зустрічаються як у “романах про митця”, так і в соціально-психологічній, соціальній, психологічній, історичній та філософській прозі. Оскільки “Künstlerroman” акумулює риси психологічного, філософського та біографічного романів, то й виникають різні жанрові модифікації, у яких головну роль відіграють образи письменників, співаків, музикантів, художників.

Образи митців з’явилися у повістях та романах прозаїків діаспори не випадково. Адже серед цих письменників були і професійні художники (Е. Андіївська, І. Багрянний, В. Вовк, М. Цуканова), і професійні музиканти (Р. Володимир, М. Цуканова). Тому доля української культури та доля творчої особистості була для них близькою й актуальною темою.

Загалом для багатьох прозаїків діаспори мистецька тематика цікава і надзвичайно важлива. Про це свідчать бурхливі дискусії періоду МУРу (1945–1948) та 1950–1970-х років щодо завдань митця, естетичних засад українського мистецтва, зокрема літератури, театру, живопису. Теоретичний дискурс щодо магістральних напрямків розвитку діаспорної літератури другої половини ХХ століття зосереджувався довкола питання про характер взаємодії вітчизняного досвіду та європейських традицій, про співіснування традиційного та модерністського в художній практиці письменників. Більшість із названих у дослідженні письменників у творах на мистецьку тематику продовжили традиції вітчизняної літератури. У повістях та романах таких письменників, як Е. Андіївська, В. Вовк,

Ю. Тарнавський, О. Ізарський, У. Самчук прочитуються характерні для світової літератури тенденції в зображенні митця і мистецького середовища. Так, наприклад, В. Вовк та У. Самчук порушують актуальну для багатьох зарубіжних літератур тему: утвердження в суспільстві жінки-митця, яка прагне зреалізувати себе насамперед як творча особистість. Ю. Тарнавський при написанні “Шляхів” керувався традиціями німецького “роману про митця”.

Зображаючи митців на сторінках своїх творів, прозаїки діаспори передавали внутрішні та зовнішні конфлікти творчої особистості, з’ясували, що зумовлює її поведінку, манери, психічний стан, світоглядні орієнтири та ставлення до життя. Такими були герої-митці в повістях та романах Е. Андієвської, І. Багряного, В. Барки, В. Вовк, Р. Володимира, Д. Гуменної, В. Домонтовича, О. Звичайної, О. Ізарського, О. Керч, Ю. Косача, І. Костецького, У. Самчука, Ю. Тарнавського, М. Цуканової, Д. Ярославської. Однак значення і завдання цих образів у кожному творі різне.

Прозаїки української діаспори, які зазнали гонінь і переслідувань за свої ідеологічні переконання, відсиділи у виправних таборах та тюрмах, і в результаті змушені були покинути батьківщину, щоб урятуватися від смерті, насамперед порушували питання трагічної долі митця в тоталітарному суспільстві.

І хоча митець у їхніх творах намагається протидіяти суспільному тиску, зреалізувати свій талантизм, однак він приречений на загибель. Ознака “роману про митця” – це мотив творіння. Герой – обдарована особистість – прагне відбутися як письменник, художник, музикант, актор.

Прозаїки діаспори поглибили традиції вітчизняної прози 1920–1930-х років, у якій робився акцент на мистецькій проблематиці, або митці відігравали важливу ідейну функцію (романи В. Підмогильного “Місто”, Є. Плужника “Недуга”, Ю. Яновського “Майстер корабля” та ін.). Твори про митців проілюстрували прагнення українських письменників продовжувати починання літератури “розстріляного відродження”, при цьому творчо засвоювати світовий мистецький досвід.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

- АНДІЄВСЬКА, Е. (1993): *Роман про добру людину*. Київ: Орій.
- БАГРЯНИЙ, І. (2006): *Вибрані твори: у 2 т.* Київ: Юніверс.
- БАГРЯНИЙ, І. (1957): *Буйний вітер*. Мюнхен: Вид-во "Україна".
- БАРКА, В. (1992): *Спокутник і ключі землі: роман-притча*. Київ: Вид-во "Орій" при УКСП "Кобза".
- БАРКА, В. (1988): *Спокутник і ключі землі: [роман]*. In: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Ф. 204. Од. зб. 424.
- БЕРНАДСЬКА, Н. (2004): *Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція*. Київ: Академвидав.
- БИЛЫК, Н. (1988): *Английский реалистический "роман о художнике" послевоенных десятилетий: основные проблемы и тенденции*: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.01.05. Киев.
- ВОВК, В. (2001): *Проза*. Київ: Родовід, с. 5–24.
- ВОЛОДИМИР, Р. (1989): *Манівцями*. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1989.
- ГАВРИШ, І. (2013): *Сторінка одного життя*. In: Цуканова, М. *Завтра знову зійде сонце. Повісті, оповідання, п'єси*. Київ: Преса України, с. 5–15.
- ГІРНЯК, М. (2007): *Існування на межі, або Екзистенціалістські умонастрої у прозі В. Петрова-Домонтовича*. *Слово і Час*, 2007, № 8, с. 29–40.
- ГРИГОРЧУК, Ю. (2016): *Проза Віри Вовк: виміри сакрального*. Брустурів: Дискурс.
- ГУМЕННА, Д. (1998): *Діти Чумацького Шляху: роман: у 4-х кн.* Київ: Український центр духовної культури.
- ГУМЕННА, Д. (1964): *Скарга майбутньому*. Нью-Йорк.
- ДОМОНТОВИЧ, В. (1948): *Без ґрунту. Повість*. Регенсбург: Видання Михайла Борецького.
- ЗВИЧАЙНА, О. (1958): *Страх: роман: у 2-х т.* Лондон: Українська видавнича спілка, Т. 2.
- ІЗАРСЬКИЙ, О. (2006): *"Висмики" з щоденників. 1940–1980-і роки*. Полтава: "Динамік".
- ІЗАРСЬКИЙ, О. (1970): Київ. *Сучасність*, 1970, Ч. 6, с. 7–37.
- ІЗАРСЬКИЙ, О. (1977): *Полтава: роман*. [Мюнхен]: Сучасність.
- КЕРЧ, О. (1957): *Альбатроси*: роман. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка.
- КЕРЧ, О. (1965): *Наречений*. Торонто, Онт., Канада: Накладом видавництва "Гомін України".
- КЛИНОВИЙ, Ю. (2004): *Цілком інакший роман. Кур'єр Кривбасу*. 2004. № 175. с. 119–130.
- КОВАЛІВ, Ю. (2007): *Літературознавчий словник-довідник*. Київ: Академія.
- КОСАЧ, Ю. (1988): *Чортівська Скеля: роман*. Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць.
- КОСТЮК, Г. (1983): *У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980*. Мюнхен: Сучасність.
- МІШЕНІНА, Н. (2000): *Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича)*. *Слово і Час*, 2000, № 11, с. 26–32.

- ОНАЦЬКИЙ, Є. (1992): Зворушлива людяність Марії Цуканової. In: Цуканова, М. *Їхня таємниця. Повість та оповідання, уривок з роману*. Київ: Світо-вид, с. 7–10.
- САМЧУК, У. (1966): *На твердій землі*. Канада, Торонто.
- САМЧУК, У. (1957): *Темнота*. Нью-Йорк: УВАН.
- Світо-вид. *Літературно-мистецький журнал*, 1996, Число II (23).
- СКУРАТИВСЬКИЙ, В. (1970): *Проблеми мистецтва в німецькому романі критичного реалізму ХХ століття: дис. канд. філолог. наук*. Київ.
- СТОРОЩУК, І. (2011): Роман про митця у контексті літературних дискусій. *Мова і культура*, 2011, Вип. 14, Т. 8, с. 301–306.
- ТАРНАВСЬКИЙ, Ю. (2000): *Не знаю. Вибрана проза*. Київ: Родовід.
- ЦУКАНОВА, М. (2013): *Завтра знову зійде сонце. Повісті, оповідання, п'єси*. Київ: Преса України.
- ЦУКАНОВА, М. (1992): *Їхня таємниця. Повість та оповідання, уривок з роману*. Київ: Світовид, 1992.
- ЦУКАНОВА, М. (1968): *На грані двох світів*. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка.
- ШЕВЧУК, В. (2001): Проза Віри Вовк. In: Вовк, В. *Проза*. Київ: Родовід, с. 5–24.
- ШЕРЕХ, Ю. (1964): Стилi сучасної української літератури на еміграції. In: Шерех, Ю. *Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї*. Нью-Йорк: Пролог, 1964.

ПРОФІЛЬ АВТОРА:

Луцій Світлана Іванівна – д.філол.н., с.н.с.

Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Наукові зацікавлення: українська література 1920–1930-х років, література української діаспори другої половини ХХ століття, джерелознавство та текстологія, літературна критика.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

м. Київ, вул. Грушевського, 4, кім. 300.

svitlana.lushchii@gmail.com

ИННА ВЯЧЕСЛАВОВНА ВАСИЛЬЕВА

Россия, Москва

АВТОБИОГРАФИЗМ КАК ЭЛЕМЕНТ РУССКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

АБСТРАКТ:

Autobiography as an element of Russian fiction in the first quarter of the 20th century.

Autobiography in Russian fiction in the first quarter of the XX century is one of the most compelling evocations of the author's image. Autobiography is usually understood as the reflection of events from the life of the writer in a literary work, as well as the proximity of the hero of the text to the author in any respect. Due to the fact that in realistic texts, particular attention is paid to the social situation that characterizes a certain historical period, it is important to understand the perception of the world of the creator of the literary work.

KEY WORDS:

Autobiography – prose – realism – author – psychology – philosophy – worldview – artwork – motives – image – character.

Автобиографизм в русской художественной прозе первой четверти XX века – одно из наиболее интересных воплощений образа автора. Под автобиографизмом обычно принято понимать отражение в литературном произведении событий из жизни писателя, а также близость в каком-либо отношении героя произведения к его автору. В силу того, что в реалистических текстах особенно большое внимание уделяется общественно-социальной ситуации, характеризующей определенный исторический период, важным представляется и мировосприятие не-

посредственно создателя того или иного произведения. Период, о котором идет речь в данной статье, наполненный множеством сложных, противоречивых событий, оставил свой след как в жизни всей России, так и в судьбах отдельных людей. Творческий человек особенно остро ощущает процесс переустройства мира, пропуская все через себя.

Актуальность данной работы заключается, в том, чтобы продемонстрировать те особые компоненты, которые участвуют в создании так называемых автобиографических текстов, где реальная жизнь автора-создателя переплетается с вымыслом. Примеров такого рода достаточно много. Наиболее яркими и интересными, на наш взгляд, представляются произведения А. М. Горького, А. С. Грина, М. М. Пришвина и некоторых других.

Важной особенностью данного типа произведений является расширение рамок жанра автобиографического текста посредством введения в него социальных, психологических, философских, фантастических и других элементов.

Долгое время научное определение понятия «автобиография» отсутствовало. Только в 1836 г. во Французском академическом словаре, наконец, появилось это слово, однако смысл его в сравнении с современным пониманием был совершенно иным. Оно обозначало «ручной, рукописный», передавая лишь один из аспектов привычного для нас определения автобиографического текста, притом не самый очевидный. Однако уже в 1844 году появляется трактовка этого понятия, принятая и бытующая в наши дни: «воспоминания о себе самом». Несмотря на такое достаточно позднее оформление этого научного понятия, художественные тексты с элементами автобиографизма начали распространяться в русской литературе еще в самом начале ее становления, в древнерусский период. Не ослаб интерес к такого рода произведениям и в последующие эпохи, наполняя их все более новым разнообразием художественных средств и жанровых особенностей. Большинство созданных литературных произведений в большей или меньшей степени включают в себя личностный авторский биографический контекст. В связи с этим можно условно разделить автобиографические тексты на две не вполне равновеликие группы: первая – собственно автобиографии, т.е. непосредственно воспоминания о себе самом, и ее составляет совсем небольшой объем произведений; вторая – это разного рода тексты, в которых в большей или меньшей степени присутствуют детали и факты из жизни автора, их создавшего. Эта группа значительно преобладает над первой. Именно ее особенно пристально рассматривал Ш. О. Сент-Бев, создавая свой биографический метод исследования ху-

дожественного текста, из которого следует, что для понимания особого, индивидуального мировосприятия любого писателя нужно «увидеть в поэте человека», «воскресить живой облик, изучить его биографию» [Сент-Бёв 1970: 403]. Именно тогда появляется возможность глубокого проникновения в замысел автора и его идею, поэтому собственно автобиографии представляют наибольший интерес у читателей, т.к. именно они передают во всех нюансах портрет конкретного писателя или поэта, а значит, помогают проникнуть в глубины его творческой лаборатории.

Одним из таких произведений можно считать «Автобиографическую повесть» А. Грина. Написанная в начале 30-х годов, она содержит множество фактов сложной и противоречивой жизни писателя. Первоначально рукопись была озаглавлена «На суше и на море» с подзаголовком «Автобиографические очерки А. С. Грина». Однако существовали и другие варианты названий: «Книга о себе» и «Легенда о себе». Непосредственно же название «Автобиографическая повесть» было дано в «Издательстве писателей в Ленинграде» уже после смерти писателя. С одной стороны, перед нами вполне документальный, правдивый рассказ А. Грина о детстве, родителях, учебе и первых самостоятельных шагах в жизни, с другой – это не документально точное повествование, а художественный текст, который предполагает, как уже говорилось выше, определенную долю преувеличения и вымысла. Необходимо также учитывать и тот факт, что создавался этот текст спустя много лет после описанных в нем событий, поэтому наличие всякого рода неточностей и искажений вполне допустимо. Многие факты могли просто интерпретироваться в памяти под влиянием определенных событий, наложившихся на них позже. Нужно также иметь в виду и то, что создавалось это произведение одним из самых загадочных и необычных российских писателей первой четверти XX века, который видел свою задачу не столько в том, чтобы описать собственную жизнь, но дать развернутую, многообразную картину определенного исторического периода, свидетелем и активным участником которого был он сам. Была и еще одна весьма веская причина создания собственной автобиографии – многочисленные сплетни и слухи о А. Грине, распространявшиеся в творческой среде и зачастую не имевшие ничего общего с истинной жизнью писателя. «С 1906 по 1930 год я слышал от братьев по перу столько удивительных сообщений о себе самом, что начал сомневаться – действительно ли я жил так, как у меня здесь написано. Судите сами, есть ли основание назвать этот рассказ “Легендой о Грине”» [Грин 1965с: 241]. Очевидно, что такое положение в литературной среде А. Грина явно не устраивало. Грину эти небылицы мешали жить, они

раздражали его, и он не единожды пытался от них отбиться. Во вступлении к одной из своих повестей, написанной в 1910-х годах, писатель иронически пересказывал версию об «английском капитане и его рукописях, которую по секрету распространял в литературных кругах некий беллетрист» [Грин 1965а: 4]. Грин с горечью писал:

Никто не мог бы поверить этому... но в один несчастный для меня день ему пришла в голову мысль придать этой истории некоторое правдоподобие, убедив слушателей, что между Галичем и Костромой я зарезал почтенного старика, воспользовавшись только двугривенным, а в заключение бежал с каторги... [Грин 1965с: 238].

На самом деле история жизни этого писателя вполне обычна и типична для своего времени, т.е. для периода конца XIX – начала XX столетия. Уход из дома, скитания и странствования, поиск своего места в жизни, надежды и разочарования – вот то, что испытал Грин. Романтик в душе, в реальной жизни он столкнулся с типичностью и обыденностью, с жестокостью и пошлостью. Вероятно, это противостояние внешнего и внутреннего пробудило в будущем писателе желание хотя бы на бумаге сделать мир интереснее и привлекательнее. Именно поэтому и в его последнем крупном произведении существуют как бы две самостоятельные части. Первая – рассказ о жизни самого писателя, начиная с его детских лет и заканчивая событиями 1905 года. Однако только рассказ о самом себе, по всей видимости, не удовлетворяет А. Грина, потому-то и появляются в тексте достаточно большие фрагменты, напрямую или даже совсем с ним не связанные. Именно таким является, например, описание одесского порта, приводимое во всех подробностях:

Территория порта была прорезана рельсовыми путями, окаймлена угольными и товарными складами. Ночью порт ярко озаряли торжественным белым светом дуговые фонари. Над земными рельсами шел воздушный рельсовый путь-эстакада, высокий помост, с которого из вагонов грузились на пароходы хлеб и другие товары. Ночью грохот гавани замирал, но уже с раннего утра слышались крики грузчиков: «Вира! Майна! Хабарда!» (берегись!); полуголые, в широких до щиколотки штанах и грязных фесках работали на пристанях артели турок, называемых «агибалами», «агибалками». Каменные сортиры у входов на молы распространяли едкий запах карболки и хлорной извести [Грин 1965с: 259].

Можно также вспомнить и описание жизни на Карантинной улице там же в Одессе, данное совершенно в духе рассказов А. М. Горького из его цикла «По Руси».

С закатом солнца на Карантинной улице начиналось вечернее беснование. Среди вони подгоревшего масла, пьяных растерзанных женщин, собак, среди грязной брани и рева детей, вдоль тротуаров, на тумбах, скамьях, у решеток подвалов располагалось рабочее население: грузчики, поденщики, босяки — с закуской и водкой. Одурев, большинство их расходилось по ночлежкам, остальные — в свои углы [Грин 1965с: 259].

В качестве примера можно привести и подробный, данный во всех деталях рассказ о Шуваловских приисках:

Шуваловские прииски представляли собой скопление изб, казарм, шахт и конторских строений, раскинутое частью в лесу, вдоль лесной речки. Здесь работало несколько тысяч человек, не считая «старателей». Порядок приема на работу был очень прост: каждый, кто хотел, приходил в контору, сдавал свой паспорт, получая взамен расчетную книжку и рубль задатка, а затем мог идти и селиться, где и у кого хочет; благодаря этому был постоянный резерв свободной рабочей силы. Хотя все, кто выходил утром к наряду, получали работу (я не говорю о шахтерах, забойщиках и крепильщиках-плотниках — эти были как бы штатные, хотя тоже поденщики), в казармах постоянно валялись, дымя махоркой, лодыри; эти день-два работали, а день-два отдыхали, так как, закупив хлеба, мяса и табаку, они ели эти запасы, пока голод не заставлял их снова идти на наряд. Десятник механически отмечал в своей таблице рабочие дни каждого; за отработанное платилось, а прогульные дни абсолютно никого не интересовали [Грин 1965с: 328].

Во всех этих фрагментах перед нами возникает не что иное, как многогранный физиологический очерк, в котором в разных красках представлена жизнь огромной страны в конкретный исторический период. Грин не просто наблюдает за происходящим вокруг, он погружается во все тонкости и подробности того мира, о котором ведет рассказ. Быт, нравы, социальная, экономическая и политическая стороны жизни общества и особенно его обездоленных представителей даны не просто с натуры, а точно и остро. А вся «Автобиографическая повесть» построена «на контрасте между “идеальными”, романтическими представлениями о жизни и её суровыми реальными картинами, которые изображаются с натуралистической беспощадностью...» [Ковский 1990: 241]

Однако, как уже было заявлено выше, автобиографические черты присутствуют не только в тех текстах, где автор делает акцент непосредственно на событиях из собственной жизни, но и в произведениях, на первый взгляд не связанных напрямую с личностью и судьбой писателя. В творчестве А. Грина, М. Горького, М. Пришвина таких немало. Особенность такого творческого подхода наиболее характерна для ав-

торов, чей творческий реалистический метод допускает присутствие романтических элементов.

Произведения А. Грина, созданные им до начала 20-х гг. XX века, представляют собой именно такой синтез двух направлений, важной частью которого являлась и личность самого автора, присутствовавшая в них. Черты биографии писателя отчетливо просматриваются и в некоторых ранних произведениях – повести «Таинственный лес», рассказе «Заслуга рядового Пантелеева», и в уже более поздних текстах – «Крысолов», «Приказ по армии».

Повесть «Таинственный лес», написанная в 1913 году, – своеобразное переложение реальных событий, случившихся в жизни самого Грина. В ноябре 1910 года А. С. Грин за участие в революционной деятельности оказывается в ссылке на Севере. Он предпринимает усилия, чтобы остаться на поселении в Архангельске, мотивируя свои обращения к губернатору слабым здоровьем, но просьба его не была удовлетворена, и писателя вместе с женой Верой Павловной Абрамовой-Гриневской отправляют на жительство в деревню Великий Двор близ уездного города Пинеги. В это время и появляются первые наброски повести «Таинственный лес». Многие в этом произведении на первый взгляд кажется фантазией художника, но в предисловии к произведению А. С. Грин настойчиво подчеркивает: «В настоящем произведении изображена природа Пинежского уезда Архангельской губернии...» (из чернового наброска авторского предисловия к отрывку из повести «Таинственный лес», который Грин намеревался опубликовать в 1930 году под названием «Охотник и петушок») [Грин 1991–1997: 162]. Северная природа потрясает писателя своей чистотой и первозданностью, нетронутостью. Бродя по окрестностям Пинеги, Грин с удивлением открывает для себя «огромное овальное озеро» с парой плавающих по нему лебедей, словно нарисованное кистью художника, как картину заключенное «в раму мрачно-зеленого леса» [Грин 1991–1997: 162]. Герой повести – Тушин, фамилия которого, как нам представляется, выбрана писателем не случайно: такой же чуткий и сердечный, как и его однофамилец из известного произведения русской литературы, романа-эпопеи Л. Н. Толстого «Война и мир», он очень близок и схож с автором. Так же, как и Грин, герой его произведения, оказавшись на Севере не по своей воле, привязался и полюбил суровый край, проник в тайну леса, ставшую частью его жизни, той сказкой, которая в определенный момент необходима каждому человеку.

Любопытен с точки зрения автобиографических подробностей и рассказ «Крысолов», созданный в 1924 году. Первоначальный сюжет

о «Дудочнике-Крысолове» из города Гамельна изменен здесь до неузнаваемости. В основу положены реальные факты из биографии самого писателя и история, рассказанная ему другом Леонидом Борисовым.

Время действия указано абсолютно точно – весна 1920 года, а именно 22 марта. Такая точность совершенно не свойственна писателю, однако здесь он, вероятно, прибегая к такой явной датировке, стремится усилить сюжетную линию произведения, а также продолжить традицию, начатую в ранних произведениях, показать в контексте реалий времени особенный мир героя.

История, услышанная Грином от Леонида Борисова, такова: знакомый Борисова, которого звали Яков Петрович, работал в штабе Башкирской бригады, расквартированной в 1918 году в Петрограде. Жил он неподалёку от Кузнечного рынка в большой, холодной барской квартире. Вся квартира, нетопленная, погруженная во тьму и тишину, говорила о разрухе. На одной из стен висел оставшийся от старых хозяев телефон, который уже давно был отключен. Но вот в одну из ночей случилось непредвиденное. Из гулкой тишины раздался звонок телефона. Яков так растерялся, что не сразу понял, откуда идут звонки, а когда, наконец, снял трубку, услышал, что сейчас с ним будет говорить товарищ Ардов, который был в ту пору комендантом Петроградского укрепленного района. Он задал Якову несколько интересующих его вопросов и повесил трубку. Раздался щелчок, и снова наступила тишина в телефоне, теперь уже навсегда. Казалось бы, где же тут биографические мотивы, ведь речь идет о совершенно другом человеке? Но они есть. Во-первых, А. Грин хорошо знал героя этой истории, часто встречался с ним, об этом свидетельствует все тот же Л. Борисов, во-вторых, начало рассказа полностью совпадает с двумя эпизодами из жизни самого писателя, относящимися как раз к этому времени. Первый – это болезнь героя: «Это начался тиф, и утром меня отвезли в больницу. Но я имел достаточно памяти и соображения, чтобы уложить свою булавку в жестяную коробку, служившую табакеркой, и не расставался с ней до конца» [Грин 1965b: 362]. Незадолго до этого и сам А. Грин перенес эту тяжелую болезнь, поэтому так точно описал ее в своем произведении. Вторым событием, напрямую связанным с его собственной биографией, была встреча героя на Сенном рынке с девушкой, которая стала его смыслом жизни. Именно таким образом писатель в январе 1921 года встретился со своей самой сильной в жизни любовью, ставшей вскоре его женой, Ниной Николаевной Мироновой. Она, как и героиня рассказа «Крысолов», вынуждена была продавать вещи, чтобы найти хоть какие-то деньги на жизнь. В определенной степени связанным с биографией писателя можно счи-

тать и холодный многокомнатный дом, описанный им в рассказе. После своего выздоровления он селится практически в такой же квартире, получив комнату в «Доме искусств».

Не менее автобиографичными представляются и произведения М. Горького. На память сразу приходит его трилогия: «Детство», «В людях» и «Мои университеты». Однако этот цикл не единственный, где М. Горький-реальный человек соединяет себя с художественным образом. Несомненно, вышеназванные три повести писателя наиболее точно воспроизводят реалии его собственной жизни, давая возможность воспринимать их как собственно биографию М. Горького, написанную им самим уже в зрелом возрасте. При этом и в них мы можем найти определенное художественное преувеличение, которое отнюдь не умаляет их содержания и статуса. Так, до конца не ясна роль матери в жизни Алеши Пешкова. В реальности она довольно долго жила вместе с ним, а в повести, наоборот, часто исчезала. Да и образ деда Василия Васильевича Каширина в повести не во всем соответствует реальному человеку. Писатель скорее дает нам собирательный портрет эпохи и ее наиболее характерных представителей, стараясь уйти от индивидуализации и идентификации.

Но если трилогия самим М. Горьким названа автобиографической, то остальные его произведения, где за историей, созданной по воле автора, можно увидеть факты его собственной жизни, причисляются к этому типу по принципу, предложенному Сент-Бёвом, т.е. необходимо увидеть связь художественного произведения с биографическими реалиями его создателя. Именно к таким относят два цикла, созданные М. Горьким в приблизительно в одно время, в 1910-е годы: «По Руси» и «Сказки об Италии». Оба цикла носят автобиографический характер и связаны с воспоминаниями писателя в первом случае о ранних странствиях по России, во втором – о его пребывании в Италии. Обе эти книги представляют собой своеобразные воспоминания М. Горького о конкретной поре его жизни, их даже можно рассматривать как дневник, с помощью которого его автор ведет диалог со своими читателями на тему особенностей русского национального характера.

Что касается первого цикла, то известно, что писатель хотел назвать его «Русь. Впечатления проходящего». В письме к Д. Овсяннико-Куликовскому в 1912 году он писал: «Я намеренно говорю “проходящий”, а не “прохожий”: мне кажется, что прохожий не оставляет по себе следов, тогда как проходящий – до некоторой степени лицо деятельное и не только почерпающее впечатления бытия, но и сознательно творящее нечто определенное» [Горький 1949–1956: 124]. Очевидно, что «прохо-

дящий» – это сам писатель, наблюдающий за всем происходящим и активно участвующий в жизни, он ищет себя, по-разному, в зависимости от ситуации, проявляя свой характер. Подтверждением связи, существующей между героями произведения и непосредственно автором-создателем текстов может быть, прежде всего, местоимение «я» и рассказ от первого лица. Кроме того, и многие факты жизни М. Горького нашли свое воплощение в этом художественном тексте. В течение одного 1891 года он прошел Россию вдоль и поперек – Поволжье, Дон, Крым, Кавказ, Бессарабия, Украина, Тамань, Крым. В Майкопе его арестовали как «проходящего», вот откуда название всего цикла. Но М. Горький не только «проходящий», он – непосредственный участник многих событий, таких, например, как в первом рассказе цикла «Рождение ребенка», или трагической истории о безномом мальчике в «Страсти-мордасти», или повести «Хозяин», идейно примыкающей к этому циклу. Последняя имеет достаточно точное определение своего места в чреде произведений этого цикла – «страница автобиографии». В ней отражен реальный факт из биографии М. Горького, связанный с его жизнью в Казани и работой в пекарне В. С. Семёнова.

Итак, главной темой и этого автобиографического цикла становится судьба простых людей, тружеников, которые постоянно должны думать о том, как прокормить свою семью. И вновь перед нами своеобразный «физиологический очерк», а правильнее сказать – «цикл физиологических очерков», где исследуются быт и нравы, духовная, социальная и политическая сторона жизни обездоленных и оскорбленных.

Достаточно разнообразных автобиографических деталей и в творчестве М. Пришвина. Писатель-путешественник, наблюдатель, собиратель народной мудрости, он побывал в разных уголках России. Одним из самых ярких автобиографических произведений, на наш взгляд, стала книга очерков «В краю непуганых птиц», созданная после длительной поездки в Олонецкую губернию. Мысль о поездке в суровые северные края возникла у писателя в самом начале его творческой деятельности. Летом 1906 года М. М. Пришвин, как он сам потом рассказывал, «бросил служебную карьеру и пешком, без гроша в кармане, с одним дешёвеньким ружьем ушел на Север, чтобы записывать народные сказы и речь» [Пришвин 1956: 27]. Несколько месяцев провел он тогда в Выговском крае (Карелия), собирая народные предания, фольклор, все глубже постигая особый дух этого мира. Однако М. М. Пришвина привлекали не только исследование и собирательство устных народных сказов, главной его целью было понять людей, которые живут в этом суровом краю, постичь строгую красоту этих мест, проникнуть

в душу и тайну природы. Итогом этого путешествия, личных впечатлений и переживаний писателя и стал цикл очерков «В краю непуганых птиц (Очерки Выговского края)» (1907). Книга эта для писателя была первым, но весьма удачным литературным и научным трудом, высоко оцененным современниками. Об этом свидетельствует награждение М. Пришвина серебряной медалью Русского географического общества.

Книга эта представляет собой особый тип автобиографического текста, сочетающего в себе сложное переплетение разных литературных традиций и научного исследования, где главным все-таки остается сам автор, по-своему воспринимающий все, что он видит. О начале своего знакомства с суровым краем Пришвин вспоминает так: «Поездка всего на один месяц в Олонецкую губернию, я написал просто виденное – и вышла книга “В краю непуганых птиц”, за которую меня настоящие ученые произвели в этнографы, не представляя даже себе всю глубину моего невежества в этой науке» [Пришвин 1956: 787]. Впоследствии писатель неоднократно вновь и вновь обращается к северной тематике, объясняя этот интерес, он пишет в 1908 году: «Где же найти такой край непуганых птиц? Конечно, на Севере, в Архангельской или Олонецкой губерниях, ближайших от Петербурга местах, не тронутых цивилизацией» [Пришвин 1956: 11].

Отправляясь в свое первое путешествие, молодой писатель был одержим идеей, основанной на духовной потребности художника обрести смысл жизни. В основе ее лежит желание ощутить истоки народной души и постичь глубину природы. Произведение «В краю непуганых птиц» стало первым в создании особого сказочно-реального мира писателя. Отличительной особенностью этого художественного пространства является, прежде всего то, что М. Пришвин «постигает и пишет его сердцем» [Пришвин 1982: 14], т.е. с высокой долей эмоционального напряжения. Метафора, которую автор заключает в название произведения, точно характеризует поэтический образ, содержащий в себе самое ценное знание о мире, природе и человеке. Сам писатель, обозначая жанровую принадлежность книги, называет её серией очерков, однако ожидание чуда, ощущение волшебства и неожиданности дают возможность назвать это произведение своеобразной завораживающей сказкой о природе и о людях, живущих с ней бок о бок. Мир нетронутый, даже первобытный, в котором вместе сосуществуют лес, вода, камень, колдуны, полесники, скрытники, представляет собой сочетание фольклорно-песенных образов с конкретно-историческим началом. Такое сочетание условного и реального свойственно русской сказочной традиции, в которой, как правило, отсутствует идеализация даже цен-

тральных героев. Быт, нравы, обычаи и обряды жителей северного края описываются не столько с научной точки зрения, сколько согласно авторскому представлению о духовности и нравственности, чему особенно способствует своеобразная форма сказки-были, допускающей соседство двух противоположных пространств, вымышленного и реального, «приходящего» с «уходящим», добра со злом. Погружаясь в первозданный, загадочный и сказочный мир русского Севера, обращаясь к «вечным вопросам духа», писатель тем самым желает сохранить внутреннюю свободу и обрести свой собственный творческий идеал.

Перед читателем возникают не отдельные этнографические зарисовки, а объемная, целостная картина жизни северяян, обладающих самыми разными способностями и талантами. Сказительница и воплощенная, староверы и бурлаки – колоритные и яркие фигуры-типы словно сошли со страниц русских сказок. В поисках «страны непуганых птиц» М. Пришвин забирается все дальше «в нетронутые культурой уголки», где «душа отдыхает, встретив в жизни то, что давно уж забыто и разрушено, как иллюзия» [Пришвин 1982: 72]. Но и там живут самые разные по своей психологии люди. «Страна непуганых птиц» у Пришвина – это прежде всего пространство, близкое и понятное самому автору, воплощающее его внутренний мир, наполненное палитрой естественных, натуральных красок, где главным представляется единение человека и природы, создающее одухотворенный и многогранный образ мира.

В заключении хотелось бы еще раз отметить, что автобиографизм в русской литературе является одним из наиболее значительных компонентов, важных для постижения не только личности самого автора, но и главной идеи его произведений.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- ГОРЬКИЙ, А. М. (1949–1956): *Собрание сочинений в 30 томах. Т.29.* Москва: ГИХЛ.
- ГРИН, А. С. (1965a): *Собрание сочинений в 6 томах. Т. 1.* Москва: Правда.
- ГРИН, А. С. (1965b): *Собрание сочинений в 6 томах. Т. 4.* Москва: Правда.
- ГРИН, А. С. (1965c): *Собрание сочинений в 6 томах. Т. 6.* Москва: Правда.
- ГРИН, А. С. (1991–1997): *Собрание сочинений в 5 томах. Т.2.* Москва: Художественная литература.
- КОВСКИЙ, В. Е. (1990) Настоящая внутренняя жизнь (Психологический романтизм Александра Грина). In: Ковский В. Е. *Реалисты и романтики.* Москва: Художественная литература.
- ПРИШВИН, М. М. (1956) *Собрание сочинений: в 6 томах. Т. 2.* Москва: Художественная литература.
- ПРИШВИН, М. М. (1982) *Собрание сочинений: в 8 томах. Т. 1.* Москва: Художественная литература.
- СЕНТ-БЁВ, Ш. (1970): *Литературные портреты. Критические очерки.* Москва: Художественная литература.

Профиль автора:

Васильева Инна Вячеславовна, кандидат культурологии

Сфера научных интересов:

История русской культуры и литературы XVIII–XX вв., зарубежная культура, культурология, древнерусская литература, русистика для иностранцев.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова»

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова

Ленинские горы, д. 1

Москва, 119991

Российская Федерация

www.msu.ru

ivasi67@mail.ru

АЛЬБИНА АНАТОЛІІНА КОВТУН

Україна, Чернівці

ВІД РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИКИ РЕЛІГІЙНОГО СЛОВА – ДО ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ABSTRACT:

From a religious term with a wider semantics to a general lexis of the Ukrainian language

The adjectives *духовний* and *поганий* went beyond the religious sphere due to the expansion of religious meanings (*духовний* “related to the Christian worldview” → “related to the inner world of a person”, *поганий* “unbaptized” → “anyone who does not meet the requirements of the speaker”). In the adjective *духовний* amelioration of meaning also took place (“related to the inner world of a person” → “related to a rich inner mental life of a person”). All these processes are based on the appreciation of the Christian faith, native to the Ukrainians (“approval of the Christian worldview” → “approval of the inner world of a person”, “disapproval of someone / something related to the non-Christian religion” → “disapproval of someone / something”), witnessing the powerful inner energy of a religious word capable of creating such stable derived meanings.

KEY WORDS:

Semantics – religious term – general lexis – Ukrainian language – expansion of meaning – amelioration of meaning – religious vocabulary – secularization.

Вплив релігійного чинника на збагачення лексико-семантичного потенціалу української мови завжди був значним. Від початку християнізації її поповнила не лише лексика релігійної тематики, а й релігійна лексика шляхом вторинного освоєння за межами її рідної стихії. Передусім «сфера релігійних понять являла собою джерело метафоричних

інновацій» [Тараненко 1980: 8], наприклад: *апостол* «перен. послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.» [СУМ-1: 29], *Біблія* «розм. книга, яка містить інформацію, важливу для певного роду зацікавлених осіб» [СУМ-20], *богомаз* «розм.-зниж. поганий художник» [СУМ-1: 65], *молитися* «перен. захоплюватися ким-, чим-небудь, схилитися перед кимсь, дуже любити когось» [СУМ-1: 558], *паломництво* «перен. мандрівка для відвідання кого-, чого-небудь великою кількістю шанувальників, прихильників» [СУМ-1: 713], *пісний* «перен. неродючий (про ґрунт)» [СУМ-1: 785], *проповідь* «перен. публічний виступ на яку-небудь тему» [СУМ-1: 917], *секта* «перен. група осіб, яка замкнулася в своїх вузьких групових інтересах» [СУМ-1: 1034] та ін.

Крім того, що вузькогалузева лексема за межами фахової сфери «вживлюється» (детермінується) в загальну мову здебільшого метафорним шляхом, для неї також, як відомо, характерне узагальнення спеціальних значень (УМЕ: 139–140), спричинене відходом від попереднього денотата через постійне розширення денотативного простору [Ермакова 2006: 26].

У дослідженнях вітчизняних мовознавців частіше можна натрапити на аналіз звуження семантики під час виникнення релігійної лексики (наприклад, В. Німчук – *грѣхъ* [Німчук 1983: 51], Н. Пуряєва – *съсудъ* [Пуряєва 2001: 48], Ю. Осінчук – *облачатисѧ* [Осінчук 2009: 91] та ін.). У нашому дослідженні маємо на меті проаналізувати історію розширення значень ад'єктивів *духовний* і *поганий* в українській мові, пов'язану з переходом від релігійної сфери використання до загальноновживаної.

Основну частину релігійних лексем київськоруського періоду характеризує християнська семантика, секуляризовані значення були прирощені пізніше. У київськоруській мові слово *дѣховный* позначало лише церковні поняття. Цю лексему в значенні «церковний» тоді активно використовували у словосполучах: *дѣховный отьць*, *дѣховный дѣти*, *дѣховный сынъ*, *дѣховная грамота* [МСДРЯСр, I: 747]. У староукраїнській мові XIV–XV ст. означений ад'єктив так само продовжив функціонувати з релігійною семантикою (*духовный* «який належить до духовенства» [ССУМ, I: 332]), проте уже в XVI–XVII ст. поряд із багатьма церковними значеннями (*духовный* «який стосується духовенства, церкви, церковного законодавства», «який належить, присвоюється служителям церкви», «який стосується релігії, християнської віри», «який стосується релігійного культу», «про провідників, наставників у вірі», «який походить від Бога, належний йому», «у мн. священнослужителі» [СУМ-28, VIII: 231–234]) «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» репрезентує розширене значення, пов'язане

і з нерелігійною сферою, – «який стосується внутрішнього світу, духа, душі». Прислівник *духовне / духовно*, окрім релігійного значення «стосовно релігії, церкви», також має секуляризоване пряме значення «стосовно психічного життя людини, її морального світу» [СУМ-28, VIII: 230–231], яке є наслідком розширення релігійного значення. У такий спосіб мовці демонстрували внесення церковно-релігійних приписів до загальної системи норм і принципів моралі. Судячи з прикладів, уміщених у словнику Б. Грінченка, лексему *духовний* у XIX ст. характеризувало два семантичні наповнення – і релігійне, і світське [СУМГр, I: 459]. Новітні словники також віддзеркалюють розмежування «нерелігійне – релігійне» з тією різницею, що першу позицію в дефініції відводять розширеному значенню з нерелігійного світу – «пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом», а друге – з релігійного «який стосується релігії, церкви, належний їм; *протил.* світський» [СУМ-1: 260].

Слід зауважити, що нерідко в сучасному мовленні ад'єктив *духовний* демонструє подальше оновлення семантики. Входячи до словосполук, лексема *духовний* створює низку нових лексико-семантичних єдностей, напр., словосполукою *духовний батько* у значенні «перен., уроч. учитель, провідник» образно іменують Т. Шевченка (...*духовний батько нації* (Вісник Розділля, 2009, № 8); *Шевченко є духовним батьком нації* (Ю. Андрухович); ...*духовний батько українського народу* (Гетьман, 2011, №1–2)), як і будь-кого з авторитетних осіб (*І, зізнавшись, що ця людина* (Є. Сверстюк. – А. К.) *була для неї духовним батьком, опертям у житті, Віра Йосипівна навела слова Івана Михайловича Дзюби: А тепер нам належить почути його. Це є наш обов'язок* (День, 2015, № 4)). Додаванням означення *духовний* до лексеми *батько* вивершено сукупність кращих, гідних поваги якостей наставника, учителя, окрім актуалізованої сукупності сем 'початок', 'мудрість', 'досвід', 'опікунство, заступництво', 'наставництво' та ін. Метафору *батько* «перен. основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. ін.» [СУМ-1: 46], акцентовано на надійності, живучості, нетлінності та неспростовності цінностей, ідей, поглядів, прагнень чогось або кого-небудь. Вважаємо, що у словосполучі *духовний батько* лексема *духовний* набуває нового значення – «перен. пов'язаний з багатим внутрішнім психічним життям людини, її високим інтелектом, зразковими моральними принципами поведінки в суспільстві». Якщо порівняти це значення зі словниковою дефініцією «пов'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом (на противагу її фізичній, тілесній сутності» [СУМ-1: 260], то можна по-

мітити «поліпшення» значення одночасно з його звуженням як один із можливих результатів змін значення, оскільки актуалізовано інноваційні для лексеми *духовний* експресивно-оцінні семи 'багатий', 'високий', 'вразковий', 'абсолютний', 'винятковий' та ін.

Перифраза *духовний батько* «перен., уроч. учитель, провідник» з лексемою *духовний* у цьому ж «поліпшеному» значенні в ЗМІ зазвичай набуває не лише конкретики в характеристиці визнаних мовцями особистостей за їхню світоглядну позицію, а може перетворитися на загальну вторинну назву особи, пов'язаної зі служінням релігійному культу:

Адже для того, щоби здійснити своє історичне призначення – об'єднати під омофором єдиного духовного батька Правобережну та Лівобережну Україну – проголошення Патріархату мало би спиратися на певну історіософську концепцію. Концепцію, яка допомогла б Сходу та Заходу, відмовившись від регіональної самодостатності, пізнати своє давнє коріння у Києві. (Дзеркало тижня, 2010, № 23)

Однак у свідомості українців цю номінацію-словосполуку без контексту все-таки закріплено за Т. Шевченком, а все інше вимагає уточнень.

Лексеми *духовна* в аналогічному значенні додають до слова *матір*, яким називають не одну людину, а сукупність людей, що, наприклад, проживають в одному місті, як у словосполучі *матір міст руських* «перен., уроч. Київ як столиця Київської Русі»: *Історія ніби зробила повне тисячолітнє коло і знову повернулася до Києва – духовної матері міст руських* (Дзеркало тижня, 2010, № 23). Номінація *духовна матір міст руських* увиразнює глибину образу цієї фраземи: стати головним містом великої київськоруської держави могло лише прогресивне місто: з мудрою владою, демократичним ладом, високим розвитком освіти, культури та ін., тобто таке, яке було за щось поважати. Усі ці позитивні характеристики вміщує «поліпшене» значення лексеми *духовний*. Надихнути до нової невідомої діяльності, переконати повірити в щось нове може лише той, хто має авторитет, – *духовний двигун* «перен., уроч. той, хто надихає (ініціатор)»:

За словами «духовних двигунів» цього проекту – Бориса Войцехівського, народного художника, директора видавництва «Криниця» Леоніда Андрієвського та відомого громадського діяча Володимира Стадниченка, шевченківські і сквородинівські світлиці повинні бути сьогодні в кожному навчальному закладі України – від занедбаної сільської школи до престижного університету. (Дзеркало тижня, 2010, № 24)

Слово *духовний* у «поліпшеному» значенні істотно розширило свої парадигмальні зв'язки і може стосуватися не лише людей: з його допомогою наголошують на чомусь абстрактному, корисному для людини чи суспільства, наприклад, на туризмі в межах власної країни – пізнавальному, позбавленому меркантильності на противагу, наприклад, туризму європейською територією (подорожування Європою здебільшого асоціюють із немалим капіталовкладенням). Так, глава УГКЦ патріарх Любомир Гузар словосполучкою *духовний туризм* фігурально номінує «перен. подорожування для пізнання різних світоглядів, поглядів на життя»:

Тепер ситуація інакша: тепер просто ідуть і спілкуються. Свідомо спілкуються з людьми, з якими ви живете, працюєте, відпочиваєте. Такий собі внутрішній туризм. Духовний туризм. Дивіться на Україну у різних обставинах: на Волині, на Сумщині, на Донеччині, на Кіровоградщині – ті самі люди, з тими самими проблемами (Дзеркало тижня, 2011, №5),

де лексема *духовний* актуалізовує оновлене, так само «поліпшене», значення «перен. пізнавальний, пов'язаний зі збагаченням внутрішнього психічного життя людини, позбавлений меркантильності».

Лексему *духовний* поєднують з абстрактними назвами в переносних значеннях (наприклад, *стіна, концтабір, здоров'я*), де ознака *духовний* стосується багатого внутрішнього психічного життя людини, високого рівня інтелекту, моралі, прогресивних ідей, свободи, оновлення, тобто всього позитивного. Такі метафорні номінації-словосполучки прозорі за мотивацією: *духовна стіна* «перен. бар'єр для захисту власних (а отже, найкращих) цінностей – світоглядних, моральних, інтелектуальних»:

За словами правника Володимира Василенка, всі розвинені країни спираються на націоцентричний світогляд у формуванні своєї політики, тому без побудови Української Духовної Стіни нам не зберегти свою державу. І ніякий «європейський вал» Яценюка без «стіни духовної» не захистить наших кордонів (Кримська світлиця, 2015, № 58);

духовний концтабір «перен. цілковите обмеження морального, інтелектуального оновлення, свободи світоглядних позицій людини»:

Її творчість підносить українську ідею на рівень світової культурологічної думки тим, що розробляє надзавдання нового тисячоліття: життєвопроблематичну проблематику остаточного, «недекоративного» виведення людської та національної особистості «із-під варту» наглядців духовного концтабору, звільнення від постколоніального синдрому національної летаргії (Дзеркало тижня, 2005, № 10);

духовне здоров'я нації «перен., уроч. стан світогляду нації, розвитку її інтелекту, підтримання в ній моралі та позитивного психічного налаштування»:

Турбуватися за духовне здоров'я нації, виховуючи її духовне здоров'я, не поспішає ніхто, бо ніхто зі «стурбованих» насправді не зацікавлений у тверезомислячому громадянинуві (Дзеркало тижня, 2011, № 37).

Закріплення «поліпшеного» значення для лексеми *духовний* підтверджене також актуалізацією у вільних вживаннях та похідними *духовність, бездуховність, лжедуховність, знедуховлення*:

«Консерватори» навчили глядача своєї мови, лексикону вітрини, естетики шнурка, таблиць «не чіпати руками». Навчили благоговіння перед високим, духовним (Дзеркало тижня, 2005, № 8); Духовність – це ідеал, до якого прагнула й прагне людина у її власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності (Укр. літ. газета, 2012, № 3); Поет з болісним переживанням повстає проти сірої атмосфери в суспільстві, коли громадяни стають жертвою бездуховності, гноблення душі, що веде до втрати неповторного «я» українця, просто чесної людини або й унікального таланту (Дзеркало тижня, 2006, № 4); «Хохли», якщо хитренько закриваєте очі на повсюдне поповне хамство (від «ректорів» чи інших агресивних «аудіоносіїв лжедуховності») (Дзеркало тижня, 2006, № 20); Шевченко більше, ніж будь-хто, зробив для порятунку нації від занепаду, від знедуховлення і розмивання (Українська літературна газета, 17.03.1994).

Діахронний аналіз розширення семантики ад'єктива *духовний* (від київськоруського «церковний» → до сучасного «пов'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом»), що в сучасній українській мові супроводжується амеліорацією («поліпшенням») значення («перен. пов'язаний з багатим внутрішнім психічним життям людини, її високим інтелектом, зразковими моральними принципами поведінки в суспільстві»), засвідчує збереження традиційних аксіологічних параметрів указаної лексеми.

Ад'єктив *погань* увійшов у київськоруську мову через старослов'янську (стсл. *поганъ* «варвар, кат; іноземний, варварський, поганський, язичницький» [ЕСУМ: 472]) у прикметниковому значенні «нехристиянський» та іменниковому «нехристиянин»:

1. Съ заранія въ пятокъ / потопташа поганья плъкы половецкыя, / и рассұшыя стрѣлами по полю, / помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. 2. Уже во Сѣла не течетьъ сребреными

струями / къ граду Перєяславу, / и Двина волотомъ течеть / онымъ грознымъ полочаномъ / подъ канкомъ поганыхъ (Слово о полку Ігоревім).

Ці два значення пов'язані із релігійними переконаннями. У «Повісті врем'яних літ», Київському та Галицько-Волинському літописах *поганими* названо всіх нехрещених – і співвітчизників, і чужоземців-завойовників:

1. Она же разумѣвши, и рече къ царю: азъ погана есмь, да аще меня хощеша крестити, то крѣсти мя самъ; аще ли, то не крешуся. И крестити ю царь с патриархомъ. 2. А Половцемъ воюющимъ по землѣ, и рѣша ему мужѣ смыслени: почто вы распру имата межи собою? а погани гувяте землю Рускую (Літопис Руський).

У «Матеріалах для словника давньоруської мови за писемними пам'ятками» І. Срезневський фіксує такі значення, пов'язані з християнською вірою: *поганин / поганый / поганъ* «язычникъ», «неправовѣрующій, еретическій, еретикъ», «неправославный; нехристь, поганый (прозваніє недруговъ Руси)», «иноземный, чужеземный» [МСДРЯ, 2: 1011–1012].

Релігійне значення «неохрещений» зафіксувало негативно-емоційну соціальну оцінку групи людей: *поганый* = денотат 'хто не прийняв християнства' + оцінний компонент 'несхвалення, засудження тих, хто не прийняв християнства / неприязнь до них' + емоційний компонент 'почуття зневаги' + експресивний компонент (інтенсифікація оцінки та емоцій, особлива психологічно мотивована піднесеність). Під впливом формування суспільного негативного ставлення до тих, хто не прийняв християнства, від релігійного значення лексеми *поганин* у слов'ян визріло семантичне розширення – нове значення «злий / недобрий», яким окреслювали вже набагато ширше коло осіб чи ознак (не лише за стосунком до релігії). І. Огієнко пояснює: «<...> через погорде ставлення по відношенню до нехрещених поганів повстало дальше значення злий, недобрий» [ЕССУМ: 72]. Лексема *поганый* мала конотативне на шарування ще в латинській мові, у якій *pāgānus* – «сільський; селянський, простий, неосвічений» [ЕСУМ: 472]. Як зауважує П. Черних, у період до IV ст. язичництво у християн називали *religio pagana*, тобто «віра сільська, мужича», бо християнство у Римі спочатку було релігією міського населення [ИЭССРЯЧ: 47]. У мові Київської Русі лексеми *поганый* вдало залучили до характеристики половецьких загарбників, поєднавши нею два значення: і «неохрещений» і «злий, недобрий».

Розширення семантичного обсягу значенням «злий, недобрий» в киеворуській мові, за нашими спостереженнями, відбувалося поступово,

оскільки в давніх текстах намагалися уникати двозначності (поганій за вірою чи поганій за вдачею?). Такі висновки випливають зі спостережень за мовою тогочасних пам'яток, у яких **поганын** у нерелігійних значеннях та його похідні (наприклад, прислівник *погано*, дієслово *поганити* та ін.) літописці обминали, використовуючи слова **лихъ**, **злий**, **не добрын**, **сквернын** і под. Для порівняння – мікроконтексти з літописів та їхні сучасні переклади В. Яременка:

1. Отвѣщавѣша же бояр и рѣша: аще лихъ бы законъ Грѣчкый, то не бы баба твоя Ольга прияла крещення, яже мѹдрѣйши всихъ человекъ. – Бояри порадилися і сказали: «Якби **поганій** був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей». 2. Отъ грѣховнаго во корене злий плодъ вываеть. – А від гріховного кореня **поганій** плід бува. 3. И рече Володимеръ: се не добро есть мало городовъ около Киева. – І сказав Володимир: «Це **погано**, що мало городів навколо Києва». 4. <...> ихъ же нечистотѹ видѣвъ: ядяхѹ сквернѹ всякѹ, комары, мѹхы, коткы, змѣя, мертвеца не погребати, но ядяхѹ и женьскиѣ изъврагы и скоты вся нечистыя. То видѣвъ Александръ ѹбояся, еда како ѹмножаться осквернѹть землю, [загна ихъ] на полѹнощныя страны ѹ горы высокыя; и Богѹ повелѣвшю, состѹпишася о нихъ горы полѹнощныя <...> – І їхню нечистоту бачив: їли [вони] погань всіляку: комарів, мух, котів, змій; і померлих не хоронили, а пожирали, і жіночі викидиші, і скотів усіх нечистих. Побачив усе те Олександр і злякався, щоб, коли розмножаться, не споганили землю. [І загнав їх] в опівнічні краї у гори високі. І за божим повелінням зімкнулися за ними гори північні.

Якщо функціонування лексеми **поганын** в час створення «Слова» було сконцентровано на значеннях та похідних спільнокоренових лексемах, що стосувалися релігій, відмінних від християнської, то після розпаду Київської Русі напрям розвитку було змінено – розширення лексико-семантичного поля лексем з коренем **поган-** активізувалося в нерелігійних значеннях. Так, пізніше, окрім закріплення перших таких значень лексеми **поганын** «грубий», «нечистий», «неосвічений» [МСДРЯСр, 2: 1011–1012], «злий, недобрий» [ЕССУМ: 72]), словникарі фіксують значення «непривабливий ззовні» («некрасивый» [СУМГ, 3: 229]) і низку нових похідних лексем, які уже не мали стосунку до релігії, зокрема: у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» – *поганка* «мерзавка, негідниця» [МСТ: 126]; у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка – *поганка* «лихорадка», *погано* «Худо. Скверно. Мерзко» [СУМБ.-Н.: 286]; «Словарь української мови» Б. Грінченка містить досить розлоге гніздо спільнокоренових лексем: *поганець* «гадкій человекъ, мерзавецъ», *поганка*

«мерзавка», «некрасивая», «плохая вещь», «лихорадка», «змея», *поганин* «вовк», *поганити* «гадить, осквернять», *поганитися* «пачкаться, оскверняться», *поганіти* «дѣлаться хуже», «дурнѣть», *поганчати / паганшати* «дурнѣть», *поганкуватий* «плоховатый», «невзрачный, некрасивый», *поганкувати* «плоховато», *погано* «дурно, плохо», «некрасиво», *поганюга* «ув. отъ погань», *поганючий* «ув. отъ поганій», *поганючо* «ув. отъ погано» [СУМГ, 2: 229–230]; а сучасні словники СУМ-11, ВТССУМ додають *поганин* «той, хто викликає огиду, відразу (виглядом, поведінкою, вчинками і т. ін.)», *поганець* «лайливе слово», *поганський* «лихий, ненависний, проклятий», *поганенький* «досить поганій; негарний», *поганенько* «присл. до поганенький», *поганесенький* «не дуже гарний», *поганіший / поганший* «вищ. ст. до поганій», *поганорозчинний* «який погано розчиняється» та ін. [СУМ-11, 6: 701–704; ВТССУМ: 1002–1003].

Семантичний обшир похідних нерелігійних значень лексеми *поганний* успішно закріплено в активному словнику сучасних носіїв української мови: «ПОГАНІЙ. 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку. // Неприємний своїми якостями, властивостями (несмачний, смердючий і т. ін.). // Некорисний або шкідливий // Несприятливий, похмурий (про погоду, день і т. ін.). 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам. // Виконаний недосконало, немайстерно; невправний. // Недосвідчений, невмілий (про людину). // Який не відповідає звичайним нормам, відхиляється від нормального (про стан, відчуття, життєві функції організму і т. ін.). // Нездоровий, хворий (про органи тіла, організм). 3. Який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність; невтішний, сумний. // Невеселий, гнітючий. // Нещасливий, важкий, жорстокий. // у знач. ім. погане. Те, що віщує лихо, небезпеку або неприємність. // у знач. ім. погане. Що-небудь лихе, небезпечне, неприємне. 4. Якому властиві негативні моральні якості (про людину). // Недоброзичливий, неприязний; злий. // у знач. ім. поганій. Людина, огидна своєю поведінкою, вчинками і т. ін. 5. Вартий осуду (про манери, поведінку, вчинки і т. ін.). // Який ганьбить, плямує кого-небудь. // Грубий, брутальний, непристойний. // у знач. ім. погане. Те, що варте осуду. // Який виражає осуд; несхвальний, негативний. 6. Непривабливий, негарний або бридкий на вигляд. // Брудний, нечистий. // перен. Який викликає ненависть; проклятий // перен. Нікчемний, підлий. 7. етн. Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. заст. Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. //

у знач. ім. поганин» [СУМ-11, 6: 701; ВТССУМ: 1002]; «ПОГАНІЙ. 1. Позбавлений позитивних властивостей, незадовільний, не такий, як треба. 2. Непривабливий, негарний зовні. 3. *етн.* Пов'яз. з нечистою силою» [СУМ-1: 805].

О. Мельничук припускає, що лексичну розлогість лексем з коренем **поган-** в українській мові забезпечила фонетична близькість із власне слов'янськими утвореннями, пов'язаними з праслов'янськими *gana* «образа», *ganiti* «докоряти» та українськими *гана* «осуд, ганьба, сором», *ганьбити* «гудити; докоряти, лаяти» [ЕСУМ: 472]. Така гіпотеза (йдеться лише про фонетичну, а не генетичну схожість; М. Фасмер, наприклад, стверджує, що *поганить* «навіть чи має що-небудь спільне з польським *ganić* «хулити, засуджувати», чеш. *haniti*, усупереч Маценауеру, Миклошичу» [ЭСРЯФ: 294]), на наш погляд, є цілком можливою, якщо зважити на високі кількісні показники утворених похідних лексем від праслов'янських *gana* та *ganiti* саме в українській мові: якщо в період Київської Русі такий словотвірний процес був ще слабо розвиненим (зафіксовано лише одну лексему **ганьба** «гажденіє:... злохґленіє, ганба» [МСДРЯ, 1: 509]), то згодом він доволі добре активізувався поміж українців, про що свідчить 1) розвиток низки однокоренових лексем з коренями **ган-** і **ган-**, які фіксують словники української мови XV–XVII ст. (*ганба / ганьба, поганьбенье, ганбити / ганбыти / ганьбити, ганьбитисѧ, ганебне, ганебний, ганити / ганіті, ганьбѧчий* [ІСУМ: 506–507; ЛЛЗ; СУМ-28, 6: 188–191]), пізніше доповнені Б. Грінченком (*ганджа / ганджа, ганебність, ганебно, ганетьба, ганиба / ганеба, ганьбливий, ганьбливо, ганьбувати* [СУМГ, 1: 270–271]) та українськими лексикографами нашого часу (*гандж, ганджовитий, ганджувати, ганджований, ганьбитель, ганьбителька, ганьблення, ганьблений*); 2) більша, ніж у споріднених мовах, різноманітність значень лексем *гана* і *ганити*: ***gana** – у старочеській мові *hana* «обида», у чеській *hana* «порицание, хула, брань, посмеяние, изъян, недостаток, проступок» (діал. *peni hani* «без из'яна, доброкачественное»), у словацькій *hana* «порицание, хула», у польській *gana* «порицание, хула», у болгарській *ган* «порок, изъян» (діал. *гана* «поношение, порицание»), в українській *гана* «порицание, бесчестие, поношение, стыд»; ***ganiti** – у старочеській мові *haniti* «обранить, оскорблять», у чеському діалекті *haniti* «порицать, бранить, высмеивать», у словацькій *hanit'* «хулить, бранить, ругать», у польській *ganić* «порицать, бранить, хулить», у словінській *gāñc* «хулить, порицать», у південно-західному діалекті російської мови *ганить* «порицать, осуждать, хулить, хаять», у білоруській *гáніць* «порицать,

осуджати», в українській *гánити* «порицати, укоряють, бранить, злословить, порочить, поносити, бесчестить» [ЕССЯ: 99–100]).

Прикметно, що в українській мові лексеми з коренем **поган-** у релігійних значеннях також збереглися: *поганий* «7. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. *заст.* Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // *у знач. ім.* поганин» [СУМ-11, 6: 701], *поганський* «*прикм.* до поганин 1. // Належний поганину, поганам; який є у поган; власт. поганам. 2. Стос. до часів поганства; пов'язаний з цими часами. 3. *етн.* Який знається, має зв'язок з нечистою силою; нечистий» [СУМ-11, 6: 704], *поганин* «*заст.* Той, хто сповідує дохристиянське релігійне вірування; язичник» [СУМ-1: 805–806], *поганець* «поганин» [СУМ-1: 805], *поганство* «1. Назва дохристиянських релігійних вірувань. 2. *збірн.* Погани» [СУМ-1: 806]. Важливим є те, що в українській мові активність використання таких лексем у релігійних значеннях й досі не спала. Підтверджують цю думку переклади багатьох мікроконтекстів Біблії з лексемою *поганин* у значенні «нехристиянин», здійснені у ХХ–ХХІ ст. П. Кулішем – І. Пулюєм – І. Нечуєм-Левицьким (1903 р.), І. Огієнком (1962 р.), І. Хоменком (1963 р.), Патріархом Філаретом (2002 р.), О. Гижою (2012 р.). Лише Патріарх Філарет чужовірців та чужу віру називає не *поганами / поганством*, а синонімійними відповідниками *язичники / язичництво*, бо переклад здійснено з російськомовного джерела, де скрізь фігурують лексеми *язычник / язычество*.

Отже, вихід ад'єктивів *духовний* і *поганий* за межі релігійної сфери відбувся за допомогою розширення релігійних значень («пов'язаний з церквою» → «пов'язаний з моральним світом людини, її внутрішнім психічним життям людини, інтелектуальною природою», «неохрещений» → «кожен, хто не відповідає певним вимогам мовця») і спирався на високу оцінку рідної для українців християнської віри («схвалення християнства, церкви» → «схвалення внутрішнього світу людини», «несхвалення когось / чогось через іншу релігію» → «несхвалення когось / чогось»). Оцінний компонент релігійного значення поширився на всі похідні нерелігійні значення, засвідчивши потужну внутрішню енергію релігійного слова, здатного витворювати стійкі похідні значення.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- ЕРМАКОВА, О. П. (2006): *Ирония и ее роль в жизни языка*. КГПУ им. К. Э. Циолковского, Калуга.
- НІМЧУК, В. В. (1983): *Праслов'янська лексика. Лексика давньоруської мови*. Ін: *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Наукова думка, Київ, с. 15–163.
- ОСІНЧУК, Ю. (2009): *Історія української богослужбово-обрядової лексики*. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ.
- ТАРАНЕНКО, О. О. (1980): *Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії*. Наукова думка, Київ.
- УМЕ (2004): *Українська мова: Енциклопедія*. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Київ.

Умовні скорочення

- ВТССУМ: *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Перун, Київ 2007.
- ЕССУМ: Огієнко, І.: *Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Т. 4: П–Я*. Накладом товариства «Волинь», Вінніпег 1995.
- ЕСУМ: *Етимологічний словник української мови: У 7 т. Т. 4. Н–П*. Наукова думка, Київ 2003.
- ІЭСРЯЧ: Черных, П.: *Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. Т. 2. Русский язык*, Москва 1999.
- ІСУМ: *Історичний словник української мови: У 2 т. Т. 1*. Державне видавництво України, Київ – Харків 1932.
- ЛЛЗ: *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская* [Електронна версія]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz72.htm#P>
- МСДРЯ: Срезневский, И. И.: *Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ: В 3 т.* Типографія Императорской Академіи Наукъ, Санкт-Петербургъ 1893–1912.
- МСТ: Тимченко, Є.: *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. Т. 2. Літопис-XX*, Київ 2003.
- СУМ-1: *Словник української мови*. Видавничий центр «Просвіта», Київ 2012.
- СУМ-11: *Словник української мови: В 11 т.* Наукова думка, Київ 1970–1980.
- СУМ-20: *Словник української мови: У 20 т. Т. 1*. Наук. думка, Київ 2010.
- СУМ-28: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. Вип. 6: В–Г. Вип. 8: Д*. Львів 2001.
- СУМБ.-Н.: Білецький-Носенко, П.: *Словник української мови*. Наукова думка, Київ 1966.
- СУМГ: *Словарь української мови: У 4 т.* Лексикон, Київ 1996.
- ЭСРЯФ: Фасмер, М.: *Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 3*. Прогресс, Москва 1987.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. Вып. 6: *e–*golva*. Наука, Москва 1979.

ПРОФІЛЬ АВТОРА:

Ковтун Альбіна Анатоліївна,
доктор філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Сфера наукових зацікавлень: лексична семантика, лексикографія, дериватологія, теорія номінації, теолінгвістика

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

вул. Коцюбинського, 2, 58012

Чернівці, Чернівецька область

Україна 58012

<http://www.chnu.edu.ua/>
albkovtun500@gmail.com

A. В. Мартынюк: *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа (XIII – начало XVI века)*. Москва: Квадрига, 2019, 575 s., ISBN 978-5-91791-323-0.

Rakouský diplomat Sigismund z Herbersteinu, jehož jméno stojí v titulu recenzované knihy, podnikl dvě mise do Moskevského velkoknížectví v letech 1517 a 1526. Svědectví o těchto cestách, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, vydané ve Vídni roku 1549, mělo vskutku epochální význam, neboť se těšilo mimořádné pozornosti čtenářů a vytvořilo na několik staletí pevnou stereotypní představu Západoevropanů o životě v daleké Moskevské Rusi. Kniha běloruského historika Alexeje Viktoroviče Martyňuka si klade za cíl popsat kontakty rakouských zemí a východní Evropy „před Herbersteinem“, tedy od 13. století do počátku 16. století.

První část knihy nese titul *Kniha Babenberků: epocha dynastií*. Autor v ní mapuje vojensko-diplomatické souvislosti boje o babenberské dědictví, do nějž na straně uherského krále zasáhli Rurikovci, zejména Daniil Romanovič prostřednictvím svého syna Romana, jehož chotí byla členka babenberského rodu Gertruda. Na rozdíl od převažujícího velmi oslavného tónu, jímž o rakouské epizodě obvykle píše biografové Daniila Romanoviče, Martyňukův náhled na Daniilovo tažení konvenuje mnohem spíše s dikcí současné české historiografie (M. Wihoda a další). Obecně Martyňuk soudí, že za údajnou velkolepostí středoevropské politiky haličsko-volyňských Rurikovců stojí mnohem spíše literární mistrovství knížecího letopisce než samotný diplomatický um Daniila Romanoviče.

Druhá část monografie, *Suchenwirtova kniha: epocha křížových výprav*, nese v názvu jméno rakouského básníka a herolda Petera Suchenwirta a sleduje zejména vojenská tažení rakouských křížáků „proti pohanům a schismaticům“ do oblasti Litvy, Livonska a Bílé Rusi v průběhu 14. století, tedy v době, kdy se již ve středoevropském prostoru výrazně prosazuje rod Habsburků. Jako „apoteózu účasti rakouského rytířstva v křížových taženích do

---

Pobaltí“ autor označuje velkou kruciátu vévody Albrechta III., podniknutou v roce 1377.

Část třetí, *Sunthaymova kniha: epocha učených traktátů*, opouští pole vysoké diplomacie a válečných tažení, neboť v ní dominuje téma knižní vzdělanosti na pomezí pozdního středověku a nastupující renesance. Martyňuk zde precizně sleduje „objevení východní Evropy“ v dílech celé řady autorů, a to nejen těch nejslavnějších, jako jsou Eneáš Silvio Piccolomini či Sigismund z Herbersteinu, ale i řady dalších (Iohannes de Galonifontibus, Iohannes Rellach, Ladislaus Sunthaym), kteří v průběhu 15. století buď díky svým informátorům, nebo na základě autopsie seznamovali středoevropské čtenáře s životem tehdejší Litvy a Rusi. K dřívějšímu bádání Alexeje Martyňuka o středověkých vizuálních pramenech (*Die Mongolen im Bild: orientalische, westeuropäische und russische Bildquellen zur Geschichte des mongolischen Weltreiches und seiner Nachfolgestaaten im 13–16 Jahrhundert*. Hamburg, 2002) odkazují dvě kapitoly, v nichž hrají klíčovou roli výtvarné prameny. Jednou je kapitola věnovaná velkolepému výtvarnému dílu rakouského středověku, totiž genealogickému stromu Babenberků, sestavenému na základě díla Ladislava Sunthayma. Na ni pak navazuje kapitola zkoumající obraz Habsburků a Rakous v miniaturách *Iluminovaného letopisného svodu (Licevoj letopisnyj svod)* z epochy Ivana IV. Hrozného.

Autor, usilující o čtenářskou atraktivitu knihy, která by nebyla na úkor akademické přesnosti, má zálibu v paradoxech, ve výrazných pointách i v jisté hravosti při strukturování textu. Odtud pramení i jeho členění knihy do tří částí, z nichž každá má právě dvanáct kapitol, přičemž první kapitola každé části nastiňuje politické poměry v rakouských zemích dané epochy a poslední kapitola je vždy věnována obrazu Rusi dané éry v soudobých rakouských pramenech.

Podle titulu a nastíněného obsahu knihy by se mohlo zdát, že Martyňukova kniha představuje pouze další příspěvek do okruhu obšírné odborné literatury věnované dvoustranným vztahům jednotlivých národů či států v průběhu dějin. Tento žánr historické práce se těšil již od 19. století značné oblibě a hojně byl pěstován v průběhu celého 20. století. Zároveň si již tehdy mnozí badatelé byli vědomi jeho problematičnosti. Když v první polovině 20. století Antonij Vasiljevič Florovskij vydal své klasické dílo *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, Jan Slavík a Josef Macůrek se ve svých recenzích shodli, že nemá smysl zkoumat bilaterální vztahy států či národů jen v podobě výčtu izolovaných faktů jakožto samoučel. Navzdory ostré – a nutno říci odůvodněné – kritice a pokusům recenzentů předložit novou perspektivu, jak by měl být historický výzkum dvoustranných politických, kulturních či hospodářských vztahů

---

koncipován, další bádání (a to nejen u nás) nedostatečně reflektovalo obecně metodologická východiska, příliš ulpělo v rovině deskripce, a tak je dnes tato oblast historiografie vnímána jako značně vyčerpaná a nepřiliš zajímavá.

Alexej Martynjuk si je limitů tohoto „žánru“ historické produkce dobře vědom a má kromě samotného zmapování politických a kulturních kontaktů Rakouska a východní Evropy ambici rehabilitovat tento typ výzkumu tím, že jeho tradiční šablony výrazně transformuje. Vedle samotného zkoumání tématu vymezeného v názvu knihy proto podstatnou část knihy představují kapitoly a odstavce, v nichž autor reflektuje jak objekt svého zkoumání, tak metody, ale i strukturu své monografie, již nechce koncipovat pouze jako dnes tak oblíbený soubor studií svázaných do jedné knižní desky, nýbrž skutečně provázaný, syntetizující text.

Alexej Martynjuk především principiálně odmítá projektovat národnostní koncepty moderní doby do minulosti a klade důraz na širokou nadregionální perspektivu. Regiony, které zkoumá, nelze vměstnat do jednoznačných politických rámců („Rakousko“ i „východní Evropa“ fungují v knize jako regionální označení, nikoli jako pevnými hranicemi definované politické subjekty) ani je jednoznačně etnický definovat. Zároveň se nesnaží popsat rakousko-východoevropské vztahy v horizontu celého středověku. V takovém případě by se totiž potýkal s problémem, jak v práci překlenout období, kdy kontakty poklesly na minimum a neměly výraznější dopady na obě společnosti. Výše zmíněný Florovskij totiž v podobných situacích zahrnuje svůj text disparátním, náhodným materiálem a marginalitami (jak mu vytýkal J. Slavík), případně nahrazuje skutečné vztahy kontakty zprostředkovanými (jak doložil J. Macůrek). Martynjuk se těchto slepých cest vystříhává tím, že si záměrně volí jen období, kdy tyto kontakty byly systematické, velmi intenzivní, obě země vystupovaly jako aktivní tvůrci těchto kontaktů, které měly zřetelný dopad na obě zúčastněné strany. Tyto vztahy přitom mohly mít podobu válečných konfliktů a diplomatických jednání, kulturních kontaktů nebo šlo o osudy konkrétních osob, jejichž život propojil oba sledované regiony.

Autor, jenž je erudovaný jak v klasickém dějepisectví 19. století, tak vědeckých diskurzích přelomu 20. a 21. století, je přesvědčen, že radikální metodologické koncepty posledního půlstoletí ve svém zapáleném boji s pozitivismem a nechutí vůči velkým osobnostem dějin „vylily s vaničkou i dítě“. Proto se pokouší o rehabilitaci dějin výrazných jedinců, ovšem nikoli jako pouhý návrat ke klasickému rankeovskému „Wie es eigentlich gewesen [war]“, nýbrž jako hledání odpovědi na otázku porozumění smyslu dějin – „Ob wir es richtig verstehen?“

Fakt, že je kniha psána rusky a vydána v moskevském nakladatelství, vymezuje okruh jejích čtenářů jednak na ruskojazyčnou vědeckou komunitu,

---

jednak na střeoevropské a zápoevropské badatele-rusisty. Kniha by však představovala velmi cenný zdroj informací i pro německé, rakouské či české medievisty, kteří se orientují na dějiny střední Evropy, a ruština pro ně představuje nepřekročitelnou jazykovou bariéru. Bylo by tedy více než žádoucí, pokud by Alexej Martyňuk vydal svou knihu rovněž v německé mutaci, a tím ji otevřel také široké obci střeoevropské medievistiky.

Jitka Komendová

Алла Петрівна Романченко: Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019, 541 с., ISBN 978-617-689-334-9.

Студіювання комунікативних аспектів мовленнєвої поведінки особистості все більше привертає увагу вчених, які зосереджуються на різних аспектах її професійної діяльності, зокрема й у сфері науки. Науковий дискурс представлено текстами усного та писемного мовлення відомих українських мовознавців – членів-кореспондентів Національної академії наук України, докторів філологічних наук, професорів С. Єрмоленко і Ю. Карпенка, а також докторів філологічних наук, професорів П. Гриценка та О. Бондаря, вибір яких, як вказує авторка, зумовлено кількома чинниками: належністю до фундаментальних українських лінгвістичних шкіл, потужним науковим доробком, реалізацією в різножанрових дискурсах тощо.

У першому розділі «Теорія мовної особистості в сучасній парадигмі» акцентовано на синестезійному підході до аналізу комунікативної специфіки елітарної мовної особистості як об'єкта дослідження. А. П. Романченко з'ясувала історичні підвалини формування лінгвоперсонології, її теоретичні засади, визначила базові поняття, схарактеризувала типологію і структуру мовних особистостей, уточнила її рівні та одиниці, відношення й стереотипи.

У другому розділі «Елітарна мовна особистість у різнотипних дискурсах» авторка виокремила вісім критеріїв, що можуть застосовуватися для визначення належності мовної особистості до високої мовленнєвої культури, окреслила спектр проблем та параметрів опису елітарної мовної особистості в різних дискурсах. Також тут відбито результати вільного асоціативного експерименту, що прислужився для уточнення як лексикографічних, так і авторських трактувань актуального для дослідження поняття *елітарний*, що посприяло виробленню системи критеріїв вирішення елітарної мовної особистості на тлі інших типів мовленнєвої культури.

У третьому розділі «Науковий дискурс як простір реалізації елітарної мовної особистості» дослідниця з'ясувала проблематику й визначила етапи вивчення елітарної мовної особистості вченого в науковолінгвістичному дискурсі, на фактичному матеріалі проаналізувала такі категорії, як аргументативність, адресантність, адресатність, інтертекстуаль-

---

ність та інтердискурсивність, що визначають антропоцентричну специфіку розглядуваного дискурсу.

Рецензована праця зосереджена на ретельному вивченні елітарної мовної особистості вченого, репрезентованого на усіх рівнях її структурної організації. У четвертому розділі «Лінгвоіндивідуалізації елітарної мовної особистості вченого» опрацьовано дискурсивні слова, вставлені словосполучення й речення, інтонаційно марковані синтаксичні конструкції, що репрезентують мовностилістичну специфіку вчених на вербально-семантичному рівні, метафори, епітети структури та фразеологічні одиниці, котрі слугують маркерами лінгвокогнітивного рівня в структурі мовної особистості. Акцентовано на універсальних засобах та індивідуальних складниках науково-лінгвістичного дискурсу українських вчених.

На особливу увагу заслуговує п'ятий розділ монографії, де подано типологію комунікативних стратегій і тактик їхньої реалізації в науковому дискурсі. Виявлено та проаналізовано сім стратегій дослідницького (аргументувальна, самопрезентаційна), оцінювального (соціативно-інфлюктивна, хеджувальна, критики) і концептуального характеру (мовно-патріотична, естетична) й акцентовано на специфіці їхньої реалізації елітарними мовними особистостями у сфері науки.

Узагальнення напрацювань у галузі лінгвістичної персонології дало підстави авторці виявити лакуни в розумінні елітарної мовної особистості й стало поштовхом для вирізнення нового, пропонованого авторкою наукового напрямку – лінгвоелітології, що сприятиме встановленню зумовленості формування такої особистості етнічними, соціальними, гендерними та іншими чинниками, формуванню емпатичних моделей комунікативної поведінки, верифікації виробленого алгоритму дослідження та критеріїв, котрі дають змогу кваліфікувати мовну особистість як елітарну.

Рецензована монографія – на часі, оскільки вивчення феномена елітарної мовної особистості як носія високої мовленнєвої культури поглиблює основи теорії мовної особистості, уможливорює осмислення особистості вченого як центральної постаті наукового комунікативного континууму, систематизує напрацювання в лінгвоперсонології, уможливорює комплексний аналіз вказаної особистості на всіх рівнях її структурної організації.

Дослідження, виконане Аллою Петрівною Романченко, сприятиме розбудові класичних та новітніх напрямів лінгвістичної науки (комунікативна і сугестивна лінгвістика, психолінгвістика, соціолінгвістика, дискурсологія, теорія мовної комунікації, лінгвокультурологія), погли-

---

бить відповідні положення інших гуманітарних галузей (психологія, соціологія, філософія), прислужиться для ефективної корекції особистісної поведінки, що спиратиметься на взірець високої мовленнєвої культури.

Марія Львівна Дружинець

М. Л. Ковшова: *Словарь собственных имен в русских загадках, пословицах, поговорках и идиомах*. Москва: URSS, 2019, 352 с., ISBN 978-5-9710-6608-8.

Исследования и лексикографические издания лингвокультурологического характера стали яркой чертой современного лингвистического ландшафта. В русле данного направления выполнен и новый, изданный Институтом языкознания Российской академии наук «Словарь собственных имен в русских загадках, пословицах, поговорках и идиомах» М. Л. Ковшовой, представляющий собой уникальную лексикографическую публикацию, позволяющую по-новому взглянуть на антропонимический код русской культуры.

В данном Словаре дается описание антропонимов, собственных имен, предназначенных называть антропные и антропоморфные образы в составе русских паремий и идиом. В основе рецензируемой публикации лежит уже упомянутый лингвокультурологический принцип, позволяющий воспринимать идиомы, пословицы, поговорки и загадки как знаки, хранящие и передающие культурную информацию, в том числе и с помощью такого элемента, как собственное имя. Говоря о целях создания Словаря, автор отмечает: «Словарь призван на своем, лексикографическом, «языке» обозначить значимость и функции собственных имен в загадках, пословицах, поговорках и идиомах, выделить «партию» онимов в звучащем «оркестре» образов и смыслов в русских паремиях и идиомах» [Ковшова 2019: 5].

Издание включает в себя широкий спектр русских паремий и идиом с именем собственным в составе, среди которых как антропонимы (*Иван, Матрёна, Патрай Патраич* и др.), так и мифонимы (*Кикимора, Кощей, Дед Мороз, Геракл* и др.), хрононимы (*Петров, Юрьев* и др.), агнонимы (*Христос, Иуда, Адам, Ева* и др.), литературные (*Дюймовочка, Буратино* и др.) и исторические онимы (*Стенька Разин, Чемберлен, Цезарь* и др.).

Словарь состоит из трех частей: «Собственное имя в загадках и отгадках», «Собственное имя в пословицах и поговорках», «Собственное имя в идиомах». Словарная статья в каждом из указанных «блоков» Словаря имеет специально разработанную структуру. Автор отмечает, что принципы описания в каждой из этих частей «обусловлены особенностями употребления собственных имен в разных жанрах фольклора – загадках, пословицах, поговорках и во фразеологических единицах языка – идиомах» [Ковшова 2019: 5]. Словарные статьи расположены

в каждом из указанных блоков в алфавитном порядке их заглавных слов.

Первая часть состоит из двух разделов: «Собственное имя в загадках» и «Собственное имя в отгадках», материалом к которым стали как традиционные, так и современные загадки. Структурно словарная статья этой части представлена четырьмя зонами: заголовочной зоной, включающей в себя заголовочное слово (основную полную форму имени собственного) или отсылку к заголовочному слову, зонами иллюстрации (загадки), отгадки и шифров. Например,

АБРОСИМ – Абросим

Стоит **Абросим**, ничего не просит, А чего дашь – не бросит (*светец*) С 204, Ми 103

Подобная структура статьи представлена и в разделе «Собственное имя в отгадках», при этом в качестве заголовочного слова выступает основная форма собственного имени загаданного денотата:

АЙБОЛИТ

Друг зверей и друг детей добрый доктор (**Айболит**) ДЛ

Вторая часть «Собственное имя в пословицах и поговорках» построена на материале традиционных поговорок и пословиц, собранных из авторитетных сборников. Структура словарной статьи данной части представлена зоной заголовочного слова, включающей в себя формы собственного имени, встречающиеся в текстах пословиц и поговорок, зоной иллюстрации (т.е. самого паремийного текста), зоной комментария, заполняемой в случае необходимости, и зоной шифров, отсылающих к источнику текста. Например,

ЛАВЁР (ЛАВР)

Флор да **Лавёр** до рабочей лошадки добёр (*св. Флор и Лавр 18 августа по ст. ст. На Флора и Лавра на лошадях не работать, а то падёж будет. Лошадиний праздник*) АН 363, М 945

Флор не туда забрёл, а **Лавёр** ходит между двор АН 315

Третья часть «Собственное имя в идиомах» объединяет обширный, тщательно собранный автором из огромного числа словарей и современных текстов (в том числе – сетевых) фразеологический материал. Словарная статья включает в себя заголовочное слово (иногда и целый заголовочный ряд), зону отсылок, заполняемую при необходимости сослаться на другую статью, зону словарных статей идиом, в которую входит зона вокабулы, зона помет, дающих представление о форме употребления идиом в речи, зона толкования, зона примеров употребления

идиомы, зона этимологического, культурологического или культурно-исторического комментария. Например,

ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН

Иди <Идите> к Евгению Онегину. Жарг. Шутл. Эвф. Форма отказа.

Образовано на созвучии с грубо-прост. «к едрене-фене».

Автору Словаря удалось объединить в данной новаторской публикации уникальный, сложный и разнородный материал и сделать это в максимально наглядной и при этом логичной форме, продемонстрировав тесную связь фразеологии, фольклора и особого кода культуры.

В качестве положительной характеристики Словаря необходимо отметить и регулярные пояснения семантического, культурологического и историко-этимологического характера, а также отсылки к источникам материала. Неоспоримыми достоинствами Словаря являются и подробное введение, дающее полное представление о целях, задачах и составе лексикографического издания, а также обширный раздел, посвященный принципам словарного описания собственных имен в составе паремий и идиом.

Издание, действительно, как отмечает автор, «побуждает к дальнейшему исследованию онимов и апеллятивов» [Ковшова 2019: 7] и, безусловно, будет полезно как лингвистам, культурологам, студентам и преподавателям русского языка, так и самому широкому кругу читателей, интересующихся русским языком и антропонимическим кодом культуры.

Мария Доброва

V časopise jsou publikovány původní vědecké a odborné studie s filologickou problematikou (od r. 2008 tvoří původní stati 80 % obsahu čísla) a další materiály (recenze, zprávy, kronika) z oblasti jazykovědné a literárněvědné rusistiky a dalších slovanských filologií. Příspěvky lze publikovat ve všech slovanských jazycích a v angličtině. Příspěvky jsou opatřeny anglickým abstraktem. V r. 2008 byla ustavena redakční rada a všechny příspěvky důsledně procházejí nezávislým, anonymním recenzním řízením.

Jsou přijímány pouze příspěvky, které nebyly dosud publikovány a nejsou přijaty k publikaci v jiném časopise, v tomto smyslu se podepisuje s autorem příspěvku přijatého k publikaci licenční smlouva vypracovaná právním oddělením UP v Olomouci. Poskytnuté příspěvky musí respektovat níže uvedené formální pokyny. V případě jejich nedodržení se příspěvky vrací autorům k úpravám a doplněním.

Všechny příspěvky procházejí nezávislým, objektivním, anonymním recenzním řízením (dva nezávislí posuzovatelé, z nichž ani jeden není členem redakce či pracovníkem stejného pracoviště jako autor či spoluautor).

Příspěvky je možno zasílat během celého roku. Uzávěrka je vždy k poslednímu dni měsíce ledna a června příslušného roku.

Pokyny pro autory

Texty příspěvků zasílejte na e-mail:

jindriska.kapitanova@upol.cz (studia linguistica),

jitka.komendova@upol.cz (studia litteraria).

Soubor v elektronické podobě musí být uložen pod příjmením autora (bez diakritiky, latinkou) s koncovkou .doc nebo docx (např. novak.docx, vychodil.doc).

Struktura a úprava příspěvku

Jméno autora bez titulů v pořadí: jméno, (jméno po otci), příjmení.

Stát a město, v němž autor příspěvku působí.

Název příspěvku.

Abstrakt v angličtině v rozsahu min. 500 až 700 znaků s mezerami včetně

---

názvu stati v angličtině. Uvádí se za slovem Abstract.

Klíčová slova v angličtině: 10–15 slov, oddělují se pomlčkami. Uvádí se za slovy Key Words.

Text příspěvku: základní text font Times New Roman, vel. 12 pt, řádkování 1,5, zarovnání vlevo, okraje 2,5 (nahore, dole, vlevo i vpravo). Neformátovat – formátování se v převodu do sázecího editoru ruší. Entrem oddělovat pouze odstavce, odstavce neodrážet ani neoddělovat mezerami. Nestránkovat. Mezititulky neoddělovat mezerami. Je nutno povolit funkci „dělení slov“.

Celý text a všechny další součásti se píše fontem Times New Roman, vel. 12 pt. Doporučený minimální rozsah 27 000 znaků včetně mezer (včetně jména, názvu, abstraktu, klíčových slov, vlastního textu, poznámek, seznamu použité a excerpované literatury). Klíčová slova v textu (bez uvozovek) a příklady (bez uvozovek) se uvádějí kurzívou. Pro zvýraznění používejte tučné písmo. Podtrhávání není přípustné. Obsáhlejší ukázky z krásné literatury nebo lingvistické příklady uvádějte dle následujícího vzoru:

Но в человеке еще живет маленький зритель – он не участвует ни в поступках, ни в страдании – он всегда хладнокровен и одинаков. Его служба – это видеть и быть свидетелем, но он без права голоса в жизни человека и неизвестно, зачем он одиноко существует. Этот угол сознания человека день и ночь освещен, как комната швейцара в большом доме. Круглые сутки сидит этот бодрствующий швейцар в подъезде человека, знает всех жителей своего дома, но ни один житель не советуется со швейцаром о своих делах. Жители входят и выходят, а зритель-швейцар провожает их глазами. [...] Он существовал как бы мертвым братом человека [...] Это евнух души человека «Чевенгур» [Платонов 1988: 114-115].

Гнучкий розум, приховані лідерські задатки та непохитна цілеспрямованість перетворили сором'язливого, на перший погляд, класичного «ботана» з Сіетла на «акулу» світового бізнесу та справжнього комп'ютерного генія. [24tv 06.11.2015]

Слідом за **ділком у рясі** був виведений на чисту воду й другий «збирач жертвувань» – демохристиянин Джіно Арджентіно, що зробив тоді, як був міським радником, аналогічну «операцію». [Молодь України 1981, №194]

Citace se uvádějí uvozovkami specifickými pro každý jazyk. Odkazy na citovanou či použitou literaturu se uvádějí v hranatých závorkách s uvedením příjmení autora, roku a čísla strany: [Novák 1997: 65]. Poznámky pod čarou používejte pouze pro doplňující informace, nikoli jako odkaz na literaturu.

Příklady uvádění jednotlivých titulů (základní formy) v seznamu literatury:

Kniha, monografie, učebnice:

CRYSTAL, D. (2001): *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Článek v časopise:

GREGOR, J. (2006): Verbonominální spojení MÍT + abstraktum a jejich ekvivalenty v ruštině (z hlediska lingvodidaktického). *Opera Slavica* XVI, 2006, č. 4, s. 11–26.

Příspěvek ve sborníku:

JANČÁK, P. (1989): Mluva v severozápadočeském pohraničí. In: F. Daneš – J. Bachmannová – S. Čmejrková – M. Krčmová (eds.): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 239–249.

Elektronické zdroje:

КОЛЯДА, Н. (2010): *Старосветские помецики* (6. 9. 2010), kolyada.ur.ru/starosvet.

Informace o autorovi:

Jméno včetně titulů.

Stručný vědecký profil.

Adresa pracoviště.

Internetová stránka pracoviště.

E-mail autora.

Autoři odpovídají za jazykovou a gramatickou správnost textu. Příspěvky v rozporu s uvedenými pravidly, neschválené recenzním řízením či neodpovídající zásadám etiky nebudou publikovány.

Требования к оформлению статей

Общие требования

Для публикации в журнале принимаются статьи филологического, т.е. языковедческого, фразеологического, литературоведческого, переводческого содержания на всех славянских языках и английском языке, рецензии, информация о научных конференциях. Материалы публикуются бесплатно.

Принимаются только материалы, которые до сих пор не были опубликованы в другом журнале – в этом смысле с авторами статей заключается и подписывается соглашение о предоставлении редакции права публиковать данные материалы.

Предоставленные в редакцию статьи должны отвечать указанным ниже требованиям. В случае несоответствия материалов требованиям последние возвращаются авторам для переработки.

Все статьи подвергаются независимому, объективному, анонимному рецензированию.

Материалы в редакцию можно предоставлять в течение всего года. Первый номер выходит обычно в первой половине года, второй к концу того же года.

Авторы статей, рецензий, информации о конференциях, хроник несут персональную ответственность за языковую и грамматическую точность текста. Отклоненные рецензентами тексты к публикации не допускаются.

Тексты для публикации высылать по эл. почте: jindriska.kapitanova@upol.cz (studia linguistica), jitka.komendova@upol.cz (studia litteraria).

Требования к оформлению статей, материалов

Файл должен быть назван по фамилии автора только латинскими буквами с расширением doc. или docx. (например, *novak.doc* или *novak.docx*).

Структура статьи

Имя, (отчество) и фамилия автора

Название страны и города

Название статьи на языке статьи

Резюме на английском языке, включая переведенное на английский язык название статьи. Резюме приводится после слова Abstract. Объем резюме ок. 500–700 знаков.

Ключевые слова (10–15 слов под рубрикой Key Words).

Основной текст статьи печатается 12 кеглем в Times New Roman, межстрочный интервал 1,5. Все поля – 2,5 мм. Абзац обозначать только с помощью клавиши Enter, переносов не делать, страницы не нумеровать. Необходимо включить функцию «расстановка переносов».

Редактор: Word for Windows.

Рекомендуемый минимальный объем текста 27 000 знаков (включая интервалы, текст, резюме и список использованной литературы).

Ключевые слова и слова-примеры, предложения-примеры выделять курсивом, в случае необходимости – жирным. Большие по объему цитаты из художественной литературы или лингвистические примеры оформляйте по следующему образцу:

Но в человеке еще живет маленький зритель – он не участвует ни в поступках, ни в страдании – он всегда хладнокровен и одинаков. Его служба – это видеть и быть свидетелем, но он без права голоса в жизни человека и неизвестно, зачем он одиноко существует. Этот угол сознания человека день и ночь освещен, как комната швейцара в большом доме. Круглые сутки сидит этот бодрствующий швейцар в подъезде человека, знает всех жителей своего дома, но ни один житель не советуется со швейцаром о своих делах. Жители входят и выходят, а зритель-швейцар провожает их глазами. [...] Он существовал как бы мертвым братом человека [...] Это евнух души человека «Чевенгур» [Платонов 1988: 114-115].

Гнучкий розум, приховані лідерські задатки та непохитна цілеспрямованість перетворили сором'язливого, на перший погляд, класичного «ботана» з Сіетла на «акулу» світового бізнесу та справжнього комп'ютерного генія. [24tv 06.11.2015]

Слідом за **ділком у рясі** був виведений на чисту воду й другий «збирач жертвувань» – демохристиянин Джіно Арджентіно, що зробив тоді, як був міським радником, аналогічну «операцію». [Молодь України 1981, №194]

Цитаты выделяют кавычками, не используя курсив (образец: «Цитата», „Citace“, “Citation”).

Ссылки в тексте оформляются квадратными скобками, где приводится фамилия автора, год издания и страница по образцу: [Бархударов 1975: 190–213].

Сноски просьба использовать только для примечаний, ссылки на использованную литературу оформлять так, как указано выше.

Подчеркивания не допускаются.

Список использованной литературы приводится в конце статьи под рубрикой *Использованная литература*.

Книга:

CRYSTAL, D. (2001): *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Статья в журнале:

GREGOR, J. (2006): Verbonominální spojení MÍT + abstraktum a jejich ekvivalenty v ruštině (z hlediska lingvodidaktického). *Opera Slavica XVI*, 2006, č. 4, s. 11–26.

Статья в сборнике:

JANČÁK, P. (1989): Mluva v severozápadočeském pohraničí. In: F. Daneš – J. Bachmannová – S. Čmejrková – M. Krčmová (eds.): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 239–249.

Электронные источники:

КОЛЯДА, Н. (2010): Старосветские помещики (6. 9. 2010), kolyada.ur.ru/starosvet.

Профиль автора:

Ф.И.О., включая ученую степень, звание

Краткое представление научных интересов автора

Полный адрес университета (места работы)

Веб-сайт организации

Электронная почта автора